

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT POLİTİKASI BİLİMDALI**

**SAKIZLI OHANNES EFENDİ'NİN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ
VE
TÜRK İKTİSAT DÜŞÜNCESİ ÜZERİNE ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖZKAN KILIÇASLAN

KOCAELİ 2020

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT POLİTİKASI BİLİMDALI**

**SAKIZLI OHANNES EFENDİ'NİN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ
VE
TÜRK İKTİSAT DÜŞÜNCESİ ÜZERİNE ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖZKAN KILIÇASLAN

PROF. DR. HASAN BÜLENT KANTARCI

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 28.10.2020/24

KOCAELİ 2020

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	3
1. SERBESTİYET DÜŞÜNCESİ VE MODERN İKTİSÂT	3
1.1. SERBESTİYET DÜŞÜNCESİNİN VE MODERN İKTİSÂDIN FELSEFİ TEMELLERİ.....	4
1.1.1. Reform (Reformasyon).....	4
1.1.2. Rönesans.....	6
1.1.3. Aydınlanma Düşüncesi.....	8
1.2. MODERN İKTİSÂT BİLİMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	11
1.3. SERBESTİYET DÜŞÜNCESİ	12
1.3.1. Klasik İktisâdî Düşünce.....	13
1.3.2. Neo-Klasik İktisâdî Düşünce.....	15
İKİNCİ BÖLÜM	15
2. OSMANLI'DA İKTİSÂDIN SERÜVENİ.....	15
2.1. OSMANLI KADİM İKTİSÂT DÜŞÜNCESİ	17
2.2. KADİM İKTİSÂT DÜŞÜNCESİNDEN MODERN İKTİSÂDA GEÇİŞ.....	20
2.3. MODERN İKTİSÂDÎ DÜŞÜNCENİN OSMANLI'DA YAYILIŞI VE DÖNEMİN İKTİSÂT DÜŞÜNÜRLERİ	21
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	26
3. SAKIZLI OHANNES'İN HAYATI VE İKTİSÂDÎ DÜŞÜNCESİ	26
3.1. HAYATI.....	26
3.2. SAKIZLI OHANNES'İN İKTİSÂDÎ DÜŞÜNCESİ.....	29

3.2.1. İktisât Tanımı ve Metodolojisi	30
3.2.2. İktisâdî Düşünceye Dair Temel Görüşleri.....	33
3.2.2.1. Serbesti-i İmal veya İstihsal-i Servet.....	33
3.2.2.2. Hakk-ı Mülkiyet.....	41
3.2.2.3. Serbestî-i Mübadelât.....	43
3.2.2.4. Servetin İnkısamı ve İstihlaki	52
3.3. SAKIZLI OHANNES'İN İKTİSÂDÎ GÖRÜŞLERİNİN ANALİZİ VE KLASİK İKTİSÂT ETKİSİ.....	54
3.3.1. Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel Kitabının Genel Değerlendirmesi.....	54
3.3.2. Metodolojik Tercihi.....	55
3.3.3. Serbestiyet Düşüncesi.....	57
3.3.4. Klasik İktisât Düşüncesinin Etkileri.....	59
3.3.5. Türk İktisât Düşüncesine Etkileri.....	61
SONUÇ	62
KAYNAKÇA	64

ÖZET

Günümüz iktisâdî olgularını değerlendirirken, tarihsel süreci göz ardı eden bir bakış açısı, yapılan değerlendirmenin sıhhatine gölge düşürmektedir. Çünkü, her olgu geçmişten gelen bir birikim ile desteklenmektedir. Bu nedenle günümüz iktisâdî meselelerinin anlaşılması yönünde atılacak adımlardan birisi belki de ilki olaylara ve kavramlara tarihi bir bakış açısı ile yaklaşmaktır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'nın modernleşme sürecinde özellikle Tanzimat Dönemi sonrası iktisâdî düşünce sahasında yaşanan değişimler günümüz iktisâdî düşüncesini doğrudan etkilemektedir. Modernleşme süreci neticesinde modern iktisâdî düşüncenin ülkemize girmesi ile birlikte bireyden devlete iktisâdî davranışlar değişime uğramış ve bu değişimler akademik ortamda da tartışılmıştır.

Bu çalışmada, Osmanlı'nın modernleşme sürecinde meydana gelen değişimler, serbestiyet kavramı merkeze alınarak dönemin önemli iktisatçılarından birisi olan Sakızlı Ohannes Efendi'nin Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel adlı eserindeki düşünceleri kapsamında değerlendirilmiştir. Klasik iktisadın Osmanlı'daki bir temsilcisi olan Ohannes'in eseri incelenmeden önce kendisinin etkilendiği klasik iktisadın felsefi temelleri olan Reform, Rönesans ve Aydınlanma Düşüncesi incelenmiş ve Ohannes'in eserindeki yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu incelemeler neticesinde, Osmanlı iktisât düşüncesindeki modernleşmenin temsilcilerinden olan Ohannes'in eserinde, modern iktisât düşüncesinin ve dolayısıyla Reform, Rönesans ve Aydınlanma Düşüncesinin etkileri tespit edilmiştir. Bu tespitlerin günümüz iktisâdî meseleleri ile ilgili araştırmalara düşünce tarihi açısından katkı sunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Serbestiyet, Modern İktisât, Klasik İktisât, Sakızlı Ohannes Efendi, İlm-i Servet.

ABSTRACT

While evaluating today's economic facts, a point of view that ignores the historical process casts doubt on the soundness of the evaluation made. Because every phenomenon is supported by an accumulation from the past. For this reason, perhaps one of the steps to be taken towards understanding today's economic issues is to approach events and concepts with a historical perspective. From this point of view, the modernization process of the Ottoman Empire and the changes experienced in the field of economic thought especially after the Tanzimat Period directly affect today's economic thought. With the introduction of modern economic thought into our country as a result of the modernization process, economic behavior from individual to state has changed and these changes have been discussed in the academic environment.

In this study, the changes that occurred in the modernization process of the Ottoman Empire were evaluated within the scope of the thoughts of Sakızlı Ohannes Efendi, one of the economists of the period, in his work *Mebâdi-i İlm-i Serveti-i Milel*. Before examining the work of Ohannes, who is a representative of classical economics in the Ottoman Empire, the philosophical foundations of the classical economics that he was influenced by, Reform, Renaissance and Enlightenment Thought were examined and the reflections of Ohannes in his work were tried to be determined.

As a result of these investigations, the effects of modern economic thought and therefore of Reform, Renaissance and Enlightenment Thought were determined in the work of Ohannes, who is one of the representatives of modernization in Ottoman economic thought. These determinations are expected to contribute to the studies on today's economic issues in terms of the history of thought.

Key Words: Liberty, Modern Economics, Classical Economics, Sakızlı Ohannes Efendi, İlm-i Servet.

GİRİŞ

Düşünce tarihi üzerine çalışmak, hem ilgili dönemdeki düşünce dünyasını tanımamıza, hem çalışılan konunun günümüze kadar oluşan etki alanını görmemize, hem de edinilen tecrübe ile gelecek için farklı açılımlar yapmamıza olanak tanımaktadır. Bu durum iktisâdî düşünce üzerine yapılan çalışmalar için de geçerlidir. Değişen zaman ve hadiseler karşısında iktisâdî davranışların tepkisinin değişmesi düşünce bazında da değişikliklere neden olmaktadır. Günümüze bakacak olursak, zamanımızı etkileyen en büyük değişimin 19. yüzyıl ile birlikte ülkemizde başlayan siyasi, iktisâdî ve sosyal dönüşümler olduğu görülmektedir. Özellikle Tanzimat Dönemi ile birlikte ortaya çıkan ve rejim değişikliğine kadar devam eden değişim süreci, şu an gerek günlük yaşantımızda gerekse kavramlar dünyamızda bulunan birçok şeyin temel çıkış noktası konumundadır. İktisâdî açıdan meseleye bakacak olursak örneğin, liberal iktisât dediğimiz ve bireyin serbestiyetine dayanan ve devletin ekonomiye müdahalesini en aza indiren düşünce sistemi Tanzimat ile birlikte Batıdan gelen klasik iktisâdî düşünce sisteminin neticesidir.

Bu çalışmamızda yukarıda bahsedilen süreçte değişim gösteren iktisâdî davranışlar ve bu sürecin düşünce dünyasına yansımaları ele alınacaktır. Bu değişimin kökleri Batı'daki Reform, Rönesans ve Aydınlanma Dönemi'ne kadar götürülebilmektedir. Bu nedenle bu dönemlerin etkilerini de ortaya koyarak çalışmamızı sürdüreceğiz.

Tanzimat Dönemi ile birlikte birey ve mülkiyet kavramlarının ortaya çıkması neticesinde batıdan gelen liberal iktisâdî düşünceye ait görüşler, Osmanlı ülkesinde ciddi karşılık bulmuştur. Liberal iktisâdî düşüncenin Osmanlı'da yayılmasına aracılık eden çeşitli kanallar bulunmaktadır. Bunlar; sefaretnameler, ticaret için Avrupa'da bulunan Osmanlı tüccarları, ıslahat layihaları ile Osmanlı bürokratları, yabancı diplomatlar ile yayın organları ve tercüme/telif eserler olmak üzere beş ana başlıkta toplanabilmektedir.

Çalışmamız liberal iktisâdî düşüncenin Osmanlı'da yayılmasında en ciddi etkiye sahip olan Sakızlı Ohannes Efendi'nin Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milet isimli kitabı üzerinden Ohannes'in serbestiyet kavramı çerçevesindeki iktisâdî düşünceye ait görüşlerini ele almaktadır. Bunu yaparken de dönemin şartlarını ve tarihsel arka

planını göz önüne almaktadır. Özellikle Aydınlanma Dönemi ile birlikte oluşan modern iktisâdî düşüncenin, Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel üzerindeki yansımaları göz önüne serilmeye çalışılarak günümüzdeki iktisâdî meselelerin altındaki tarihsel bağlam ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Üç bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde; serbestiyet düşüncesinin ve modern iktisadın felsefi temelleri, Reform, Rönesans ve Aydınlanma üzerinden aktarılmaya çalışılmış, modern iktisâdî düşüncenin doğuşu ve yayılışı incelenmiştir.

İkinci bölümde Osmanlı'da iktisadın serüveni işlenmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken ilk olarak kâdim iktisât düşüncesi ele alınmış, sonrasında ise kâdim iktisât düşüncesinden modern iktisada geçiş süreci, modern iktisadın yayılma kanalları ve dönemin önemli iktisatçıları incelenmiştir.

Son bölümde ise dönemin önemli iktisât düşünürlerinden olan Sakızlı Ohannes Efendi'nin Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel eseri serbestiyet kavramı üzerinden detaylı bir şekilde incelenmiş, klasik iktisadın Adam Smith-Jean Baptiste Say yorumunun eserdeki yansımaları gösterilmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken de ilk bölümde belirtilen felsefi temeller ile olan teması göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca, Ohannes üzerinden dönemin ve modern iktisâdî düşüncenin bir okuması yapılarak günümüzde mevcut olan iktisâdî yapının tarihsel temelleri incelenmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SERBESTİYET DÜŞÜNCESİ VE MODERN İKTİSÂT

Reform ve Rönesans hareketlerinin tetiklediği Aydınlanma Düşüncesi ve akabinde Fransız İhtilali ile birlikte ortaya çıkan kavramlardan özellikle birisi dikkat çekmektedir; *liberté*. Bu kavram bir devrin bütün sosyal, iktisâdî ve siyasi yapısını etkilemiş ve yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmiştir. Aydınlanma düşüncesinin bir meyvesi olan bu kavram ve beraberinde getirdiği düşünce dünyası, bireyin özgürlüğünü kısıtlayacak her türlü otoriteyi yok sayarak bireyi ön plana çıkarmaktadır.

Fransızca bir kelime olan *liberté* ve Fransızca'dan İngilizce'ye geçmiş olan *liberty* kelimeleri Latince kökenli kelimeler olup *libertas* kelimesinden alınmıştır. *Libertas* kelimesinin de kökü, *liber* yani *hür* anlamına gelmektedir (Aktaran: Oğur 2005:14). Genel anlamıyla *serbestiyet*¹ olarak tanımlayabileceğimiz *liberté* kavramı, Aydınlanma felsefesinin temel özelliklerinden birisidir. Özellikle Aydınlanmanın bir neticesi olan Fransız İhtilali'nin simgelerinden birisi olarak kabul edilen ve '*Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik*' olarak bilinen '*Liberté, égalité, fraternité* söylemi ile geniş kitlelere ulaşmıştır. Bunun bir örneği de ülkemizde II. Meşrutiyet ile birlikte görülmüştür ki '*Hürriyet, Adalet, Müsavat, Uhuvvet*' olarak kullanılmıştır.

Serbestiyet olarak ifade edebileceğimiz *liberté* kavramını konumuz ile sınırlı tutmak adına sadece iktisâdî açıdan inceleyecek olursak, Adam Smith ile başlayan klasik/modern iktisadın felsefi arka planının temel taşlarından birisini bu kavramın ve bu kavram ile ifade edilen düşünce dünyasının oluşturduğu görülecektir. Diğer taraftan Smith ile birlikte, bir çerçeve içerisinde ifade edilmeye başlanan iktisâdî faaliyetlerdeki serbestiyet yâhut serbest piyasa vurgusu, o günden bugüne iktisatçılar tarafından tartışılmış, kimi iktisatçılar tarafından kabul görmüş kimileri tarafından da şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır.

Serbestiyet düşüncesinin ve modern iktisadın tarihsel süreçte hangi aşamalardan geçtiğini ve iktisâdî düşünce tarihinde ne tür etkiler meydana getirdiğini anlayabilmek

¹ *Liberté* kavramı serbestiyet, hürriyet yâhut özgürlük olarak ifade edilebilmektedir. Burada ve tezin genelinde kavramın Türkçe karşılığı serbestiyet olarak tanımlanacaktır. Bu tercihin sebeplerinden birisi tezin konusu bağlamında incelenen dönemde serbestiyet kavramının kullanılıyor olmasıdır. Diğer sebep ise serbestiyet kavramının genellikle mali işler ile ilgili kullanılmasıdır. Kendine has bir kullanım alanına sahip olan bu kavram serbest piyasa, serbest pazar, serbest ticaret gibi iktisâdî terimler içerisinde kullanılarak bu alanı belirginleştirmiştir (Lewis 2018:180; Oğur 2005:69).

adına bu iki olgunun tarihsel kökenlerine, felsefi arka planına dikkat çekmek gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle felsefi temeller ele alınarak bu temeller üzerinde serbestiyet düşüncesinin ve modern iktisadın nasıl ortaya çıkıp geliştiği incelenmeye çalışılacaktır.

1.1. SERBESTİYET DÜŞÜNCESİNİN VE MODERN İKTİSÂDIN FELSEFİ TEMELLERİ

Modern Batı düşüncesinin, Orta Çağ sonrası Reform, Rönesans ve Aydınlanma felsefesi ile şekillendiği genel kabul gören bir durumdur. Hâlihazırdaki birçok kavram, kurum ve felsefenin temellerinin bu dönemlerde atıldığı bilinmektedir. Bu nedenle serbestiyet düşüncesinin ve modern iktisadın çıkış noktalarının da zikredilen dönemlerde aranması ve bu dönemlerin etkilerinin ne derecede olduğunun tespit edilmesi önem arz etmektedir.

Burada şu noktanın da belirtilmesi gerekmektedir. Orta Çağı ‘karanlık çağ’ olarak tanımlayan Batı bu karanlıktan modern dönemin ortaya çıkmasıyla kurtulduğunu ileri sürmüştür. Antik Yunan ile Orta Çağ arasındaki yaklaşık beş yüz yıllık bir süreyi ‘kayıp halka’ olarak niteleyen Joseph Schumpeter bu tezi savunanlardan birisidir. Bu görüşünü *History of Economic Analysis* kitabında ele alan Avusturyalı iktisatçı ve siyaset bilimci Schumpeter, bu dönemde iktisâdî alanda hiçbir şey yazılmadığını belirtmiştir. Fakat o bu tavrı ile belirtilen dönemde İslam’ın hâkimiyetini ve İslam âlimlerinin yaptıkları çalışmaları görmezden gelmektedir (Aktaran: Ghazanfar ve Islahi 2015:184). Bu nedenle ‘karanlık çağ’ nitelemesinin bu bakış açısıyla değerlendirilmesi daha uygun olacaktır. Bu dönemin farklı açılardan incelenmesi gerekmele birlikte konumuzun sınırlarının aşılması adına Batının bu dönemden çıkışını simgeleyen ve Antik Yunan döneminin bir yeniden kazanımı şeklinde görülebilecek Modern dönemin incelenmesi bizim açımızdan daha elzemdir.

Burada sırasıyla Reform, Rönesans ve Aydınlanma Düşüncesini kapsayan dönemler incelenerek, serbestiyet düşüncesinin ve modern iktisâdın ortaya çıkışının zemini aranacaktır.

1.1.1. Reform (Reformasyon)

Fransızca *réforme* kelimesinden gelen reform; ‘daha iyi duruma getirmek için yapılan değişiklik, iyileştirme, düzeltme ve ıslahat’ anlamlarına gelmektedir (Parlatır

vd. 1998). Bu kavram özellikle 16.yy.'da Avrupa'da Katolik Kilisesine karşı başlatılan itirazları ve bunun sonucunda meydana gelen değişiklikleri ifade etmek için kullanılmaktadır. İslam dünyasında ise dini düşünce ve yaşam tarzındaki değişimler söz konusu olduğunda reform kavramının yerini ıslah ve tecdid kavramları almaktadır (Waardenburg, 2007:530). Avrupa ülkelerinin iktisâdî gelişmeleri üzerinde büyük etkileri olan Hristiyanlık'ta 16.yy'a gelindiğinde kilisenin otoriterliği ve baskısı oldukça yükselmiştir. Kilisenin bu duruma gelmesi belirli bir zaman almıştır. İlk başlarda Hristiyanlığın temel ilkeleri uygulanırken zaman ilerledikçe, kilise ve azizlerin tutumları bu temel ilkelerin önüne geçmiş ve bu baskıcı tutum hem siyasi otoriteyi etkilemiş hem de toplumun sosyal, siyasal, ekonomik her türlü yaşam alanına müdahale etmeye başlamıştır (Küçükkalay, 2015:135-36).

Kilisenin mutlak otoritesine karşı üç farklı tepki doğmuştur. Bu tepkilerden ilki monarklara aittir. Monarkların kiliseye karşı olan tepkisi, kilisenin siyasi yönetime müdahale etmesine ve kilisenin Kutsal Roma İmparatorluğu'nun üzerindeki hükümlerine karşı dini temelli olmayan bir tepkidir. İkinci tepki kilise içinden gelerek bazı azizlerin kiliseyi doğru yola çekmek istemelerinden kaynaklanmaktadır. Üçüncü ve belki de en önemli tepki ise halkın tepkisidir ki en önemli temsilcisi Alman Marthin Luther olmuştur (Sander, 2014:84-85). Luther ile reformun öncülüğünü yapan isimlerden birisi de Fransız John Calvin'dir. Bu iki öncü ile birlikte iki Protestan kilisesi kurulmuştur; Luthercilik ve Calvinizm. Luthercilik; İskandinavya ve Almanya'da daha çok etkili olurken, Calvinizm Batı Avrupa, İngiltere ve Amerika'da etkisini göstermiştir (Cevizci ve Küçükkalp, 2014:125).

Marthin Luther'in kiliseyi protestoları 1517 yılında St. Peter Katedrali'nin yeniden yapımı için papa tarafından endüljans (geçmiş günahları bağışlama) satışı yapılması üzerine başlamıştır (Ponting, 2011:528). Aynı yıl Luther'in Wittenberg Şatosu'nun katedral kapısına 95 maddelik tezini asmaı ile birlikte kilisenin otoritesine karşı duruşu ifade eden Reform hareketi başlamıştır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Luther ve Calvin'den önce de kilisenin otoritesine tepkiler ortaya çıkmıştır. Örneğin; Erasmus, kilisenin öğretilerine ve otoritesine karşı çıkararak İncil'i aslından okumak için Latince'yi öğrenmiş, papazların davranışları ile İncil'in emirlerinden nasıl sapıldığını ortaya koyarak kilise ile İncil arasındaki farkları yayınlamış ve bu şekilde Luther ve Calvin'i de etkilemiştir (Küçükkalay, 2015:138-39). Diğer bir örnek,

1384'te ölen İngiliz din adamı John Wycliffe ise din adamlarının evliliğini savunmuş, her ulusun kendi dilinde bir İncil'e sahip olması gerektiğini söylemiş ve kaderi de kabul etmiştir (Ponting, 2011:527).

Reformistlerin (protestanların) temel itirazları şunlardı; kitaba dönüşün sağlanarak hiçbir otoritenin Tanrı ile insan arasına girmesine izin verilmemeli, İncil farklı dillere tercüme edilerek herkesin kendi dilinde dinini okuyup anlama ve yaşama özgürlüğü sağlanmalı, kilisenin ve papanın Tanrı'nın dünyadaki temsilcisi olduğuna yönelik inanç terkedilmeli, iman esaslı bir inanca dönülmeli ve bireysel dini yaşayış ön plana çıkarılarak insanın doğuştan günahkâr olduğu anlayışı terkedilmelidir. Luther'in temel düşüncesinde kilise maddi bir teşekkülden ziyade manevi bir birliği temsil etmektedir. Böylelikle dünyevi iktidarın yönetme, yargılama ve cezalandırma yetkilerine kilisenin müdahalesi geri çekilerek laik iktidarın önün açılmakta ve kilise ile dünyevi iktidar birbirinden ayrılmaktadır. Luther'in başarısı bu noktada gizlidir. O, bu ayrımı yaparak monarkların iktidarını kuvvetlendirmiş ve iktidarın kiliseye karşı değil Tanrıya karşı sorumlu olduğunu ortaya koyarak siyasi iktidarın da desteğini almıştır (Cevizci ve Küçükcalp 2014:125; Küçükkalay, 2015:139-40).

Bütün bu reform hareketlerinin dini etkilerinin yanında elbette siyasi, sosyal ve iktisâdî etkileri de ortaya çıkmıştır. Başlangıçta kilisenin baskıcı tutumuna itiraz eden reform hareketi, tam tersi bir yöne doğru giderek zamanla kapitalistleşti ve materyalistleşme yolunda ilerledi. Kilisenin ifradı yani aşırılığı bir başka aşırılık olan tefriti netice verdi. Hareketin bir diğer iktisâdî sonucu ise bireyselleşmenin ortaya çıkması ile birlikte kilisenin benimsediği züht hayatı terkedilerek insanların yüzleri dünyaya döndürülmüş, bunun neticesinde çalışmak ve zenginlik arzu edilen, Tanrıya yaklaşımcı şeyler olarak görülmüştür. Diğer bir sonuç ise iktisâdî düşüncede araştırma ve bilimsel çalışmalar ile ilgili dönüşümlerin başlamış olmasıdır. Bundan sonra reform hareketlerini pozitivism, liberalizm, sübjektivizm ve demokrasi gibi akımlar takip edecektir (Küçükkalay, 2015:323, 2016:141).

1.1.2. Rönesans

Fransızca *renaissance* kelimesinin dilimizdeki karşılığı olan rönesans; yeniden doğuş olarak tanımlanmakla birlikte 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan, klasik sanata, kültüre dayanan ilim ve sanat akımını ifade etmektedir (Ayverdi, 2005). Bu kavram ilk defa 1550 yılında Giorgio Vassari tarafından kullanılmıştır. Ortaçağ

Hristiyanlıktan sonra felsefi olmaktan ziyade hayatın kendisinin veyâhut kültürün değişmesi olarak tanımlanan Rönesans'ın öncüleri, kent insanları özellikle de tüccarlardır (Braudel, 2017:389; Sander, 2014:81). Antik Çağ'a geri dönüşü simgeleyen Rönesans'a, İslam dünyasının Batı'nın kendi klasik eserlerine yönelmesine sebep olan tercüme faaliyetlerinin etkisi büyüktür. Bu klasik metinlerin ortaya çıkarılması ve incelenmesi bireyselleşmeyi arttırırken otoritenin de reddedilmesine sebebiyet vermiştir (Cevizci ve Küçükakp, 2014:119). Özellikle 12. Yüzyıl ortasında Endülüs'te şimdiki Toledo kentinde kurulan tercüme odası üzerinden birçok Arapça eser Latinceye çevrilmiş, 13. Yüzyıla gelindiğinde ise bu çeviri eserler Albertus Magnus, Aquinolu Thomas, X. Alfonso ve Roger Bacon gibi kişilerce işlenmiş ve alıntılanmıştır (Aktaran: Adıgüzel, 2018:512). Müslümanların bu etkisinin yanı sıra, Haçlı seferlerinin, İstanbul'un fethinin, Amerika'nın keşfedilmesinin ve diğer coğrafi keşiflerin de Rönesans üzerinde etkisi olmuştur (Küçükakay, 2015:143).

Rönesans, döneminde klasik dünyanın kaynaklarına yeniden bir geri dönüşü temsil etmesi cihetiyle klasik dünyanın yapısına uygun birçok eser verilmiş olsa da diğer taraftan bu süreç klasikten kopuşun ve yeni bir bilgi edinme ve üretme sürecinin başlangıcı olmuştur. Bu yeni süreçte bilgi özellikle de doğaya ait bilgi vahiyden arındırılmış, akıl ve deneye bağlı bir bilgi haline getirilmiştir. Bunun neticesinde insanın kendini kısıtlayan her şeyden sıyrılarak kendisine yönelmesi ve kendisini bulması süreci Rönesans'ın en temel özelliğidir. Felsefi olarak bu durum hümanizm olarak nitelendirilmiştir. Hümanizmin temel amacı özellikle klasik metinler aracılığı ile insanın kendisine ve sosyal ilişkilerine ait ahlâk meseleleri üzerine daha bilinçli bir şekilde düşünecek iyi bir insanı ortaya çıkarmak olmuştur. Dini düşünceden bağımsız olarak işlenen Rönesans hümanizmi, dünyevi, seküler bir kültürün doğuşuna da yol açmıştır (Cevizci ve Küçükakp, 2014:119-21). Rönesans hümanizmasının dışında özellikle Reformasyon hümanizması ve Fransız Devriminin hümanizmasını da sayan Fernand Braudel (2017:382-83)'hümanizma insanı büyütür, özgür kılar, tamamen unutmaya bile Tanrının payını azaltır' ifadesini kullanmıştır.

Hümanizmin dışında Rönesans döneminde nominalizm, bireycilik ve şüphecilik akımları da meydana çıkmıştır. Aristo kaynaklı tümel gerçekliğin yerine tikel gerçekliğin önemini ortaya koyan nominalizmde, inanca göre doğru olan bir şey bilime ters düşebilir yâhut bunun tam tersi de gerçekleşebilir. Bireycilik ise kilisenin mutlak

otoritesinden insanın tek başına bir varoluşa doğru gitme sürecini işlemektedir. Birey algısının değişmesi ile birlikte insanın ahlâk felsefesi kapsamında değerlendirilmemesi başlı başına bir insan olarak ayrıca değerlendirilmesi gerektiği görüşü ortaya çıkmıştır. Şüphecilik akımı ise bilginin mutlaklığını sorgulamış ve bilimsel araştırmanın önünü açmıştır. Ayrıca aklın ön plana çıkması ile birlikte Aydınlanma düşüncesinin temelleri de bu dönemde atılmaya başlanmıştır (Küçükkalay, 2015:142-44, 2016:323-24).

1.1.3. Aydınlanma Düşüncesi

İngilizce: *Enlightenment*, Almanca: *Aufklärung*, Fransızca: *Eclaircissement* yahut *le siècle des lumières* olarak ifade edilen *aydınlanma*, genellikle 1688 İngiliz Devrimi ile başlatılan ve 1789 Fransız Devrimi ile sonlandırılan felsefi bir akım olarak tanımlanmakla birlikte, özellikle bu akım neticesinde değişime uğrayan siyasi, iktisadî ve sosyal süreçleri ifade etmektedir (Çiğdem, 1997:13). Ancak her ne kadar başlangıcı İngiliz Devrimi ile ifade edilse de Aydınlanma düşüncesinin tohumlarının Rönesans ile birlikte atılmaya başlandığı bilinmektedir (Küçükkalay, 2016:324). Bu noktadan bakıldığında Aydınlanma; Rönesans, Reform ve Kartezyen düşüncenin neticesi olarak toplumdaki değişimlerin bir felsefi düzleme oturtulması ve aklın öncüllüğünde yeni bir felsefe ortaya konulması olarak adlandırılabilir (Yılmaz, 2010:68). Batı insanının bireysel ve toplumsal yaşamına yeni bir yaklaşım şeklinde tanımlayabileceğimiz bu dönem, ciddi anlamda ilk kez İngiltere’de başlamış, Fransa’daki hürriyet hareketleri ile devam etmiş ve son olarak felsefi temelleri Almanya’da nihayete erdirilerek Batı’nın modernleşme sürecine dönüşmüştür (Çüçen, 2006:25).

Aydınlanma düşüncesi; İngiliz Aydınlanması, İskoç Aydınlanması, Fransız Aydınlanması ve Alman Aydınlanması şeklinde birkaç farklı ekol olarak kategorize edilebilmektedir. İlk temsilcilerinin Descartes ve Leibnitz’in bulunduğu Aydınlanma Düşüncesinde Büyük Britanya’da David Hume, John Locke ve Adam Smith isimleri öncü iken, Fransa’da Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau ve Voltaire, Almanya’da Cristian Wolff, Johann Gottfried Herder ve Immanuel Kant isimleri başı çekmektedir (Cevizci ve Küçükkalp, 2014:145).

Günümüze kadar yukarıda ismi geçen bilim adamları ve onların dışındaki birçok kişi tarafından Aydınlanma ile ilgili farklı yorumlarda bulunulmuştur. Bunlardan bir kısmı Aydınlanma’yı bir süreç olarak görürken bir kısmı ise bir ideoloji olarak

tanımlamıştır. Diğer taraftan bu düşünce hareketini olumlu olarak görenler olduğu gibi olumsuz bir biçimde tanımlayanlar da olmuştur (Cevizci, 2002:1).

Alman filozof Immanuel Kant Aydınlanma'yı şu şekilde ifade etmektedir:

“Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır. Sapere aude!²Aklını kendin kullanmak cesaretini göster! Sözü şimdi Aydınlanma'nın parolası olmaktadır” (Kant, 1984:213). Ayrıca Kant *“aydınlanmış bir çağda değil, fakat aydınlanmaya giden bir dönemde, bir aydınlanma döneminde yaşıyoruz”* diyerek Aydınlanma'nın bir süreç olduğunu ifade etmiştir (Kant, 1984:219).

Aydınlanma Düşüncesinin temel özelliği dinin ve dini inanışın neticesindeki mit ve hurafelerin hâkim olduğu eski düzene alternatif olarak, aklın ve bilimin hâkim olduğu yeni düzenin savunulmasıdır (Çiğdem, 1997:14). Bu durumun ifade ettiği şey aynı zamanda Orta Çağ'ın evrene, topluma ve insana din merkezli bakış açısına karşı, hümanizmin neticesi olan insan merkezli tasavvurun ve her şey insan için anlayışının genel kabul haline gelmesidir. İnsan merkezli tasavvurun neticesinde ise insanın doğaya hâkim olma isteği ve bu yolda bilgi üretme gayreti ortaya çıkacaktır. Artık bu yolla klasik yöntemler terk edilmeye başlanmış ve bilgi üretiminde yeni yöntemlerin arayışına gidilmiştir (Çüçen, 2006:2).

Aydınlanma Düşüncesi temelde üç aşama üzerinden değerlendirilebilir. Bu aşamalardan ilki eskinin inkâr edildiği, bütün inanç ve inanç ile ilişkili mitlerin, hurafelerin reddedildiği ve her türden otoriteye karşı gelindiği aşamadır. İkinci aşama ise yıkıcı boyutun doğal bir neticesi olan, reddedilenin yerine koyulacak olan hümanizmi merkeze alarak akli ve bilimi önceleyen aşamadır. Son aşama ise Aydınlanma düşünürlerinin kendilerini felsefi düzlemde ifade ettikleri aşamadır (Küçükcalay, 2016:325).

² Bilmek ve tanımak yürekliliğini göster.

Aydınlanma düşünürlerinin akla bu denli önem vermelerinde ve akli neredeyse tek gerçek olarak görmelerinde şüphesiz İngiliz filozof John Locke'un büyük etkisi bulunmaktadır. Çünkü Locke, *tabula rasa* olarak ifade ettiği ve içinde dini emirlerin de bulunduğu doğuştan gelen her türlü ideyi reddederek yerine akli ve çevreye ait deneyimleri koymaktadır. Ona göre çevre, kontrol altına alındığında insan da kontrol altına alınmış olur ve bu bir tür 'sosyal mühendislik' olarak Aydınlanma'dan günümüze kalan etkin bir olgudur (Cevizci, 2002:10). Locke burada kendi önerisi ile örtüşen bir tanımlama yaparak ahlâki değerlerin kaynağını belirtmektedir. "*Ahlâki değerler zevk ve acı veren duyumsamalardan kaynaklanıyordu, zevk veren deneyimleri zihin 'iyi' olarak niteliyordu.*" (Hampson, 1991:33). Belirtildiği gibi akli birinci sıraya koymanın altında yatan sebeplerden en önemlisi dini bilgi kaynaklarının ve dolayısıyla kurallarının reddedilmesi olmuştur. Bilginin kaynağının sadece akıl ve deneyim olması ile birlikte ateizm ön plana çıkmıştır. Fakat toplum için ateizmin çok köklü bir değişim getirecek olması ve bunun kabul görmemesi gerçeğine binaen Aydınlanma düşünürleri Newton'un bilimsel devrimini benimsemiş ve deizmi ön plana çıkarmışlardır. Newton'a göre Tanrı kâinatı yaratmış ve kurulu bir saat gibi kendi kendine işleyen bir sistem ortaya koymuştur. Böylelikle Aydınlanma'nın teşvik ettiği yeni inanç sisteminde Tanrı, sosyal hayattan çekilmiş ve sadece bireysel hayatta etkisini göstermiş, bunun neticesinde ise kilisenin de otoritesini kaldırılmıştır (Cevizci, 2002:11).

Bilimsel devrimin bir diğer sonucu gözlem ve deneye dayalı yeni bir metodun benimsenmiş olmasıdır. Böylelikle herhangi bir şeyin bilimsel olup olmadığını saptamak gözlem ve deneye dayalı olup olmamasına bağlıdır. Artık bu noktadan itibaren matematik, cebir ve geometrinin yerini almıştır ve bu bilimsel devrim Aydınlanma düşünürlerinin hemen hepsini etkilemiştir (Çiğdem, 1997:60). Doğa bilimlerinin bu metotla keşfedilmesinin neticesinde sosyal bilimler için de aynı metot uygulanarak insana ait bilimsel çalışmaların da mekanikleşme süreci başlamış olmaktadır. Bu noktada bir kısım düşünürler sosyal bilimlerin anlaşılmasının birey ve toplum arasındaki iktisâdî ve politik ilişkinin saptanması olduğunu öne sürmüşlerdir ki Fیزیokrasi ile başlayan liberal iktisâdî düşünce de bu gelişmelerin bir ürünü olarak düşünülmelidir (Cevizci, 2002:13).

Aydınlanma Düşüncesi ile ilgili belirtilen süreçler göz önüne alındığında sosyal bilimlerde ciddi değişiklikler meydana gelmiş özellikle modern iktisadın ortaya çıkışında önemli etkilere sahip olmuştur. Bu noktada Aydınlanma Düşüncesinin devamında modern iktisadın ortaya çıkışının incelenmesi ve etkileşimlerinin ortaya konulması konumuzun anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır.

1.2. MODERN İKTİSÂT BİLİMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Reform, Rönesans ve Aydınlanma dönemlerini yaşayan Batı siyasi, sosyal ve iktisâdî büyük dönüşümler yaşamaktaydı. Bu dönüşümlerin iktisâdî alandaki etkileri özellikle Fransa'da modern iktisât biliminin ilk filizlenmeye başlayacağı ve ileride Adam Smith ile başlatılan bir bilim dalının temellerinin atılacağı ortamı oluşturacaktır. Klasik iktisâdî düşüncüyü etkileyen Fizyokrasi aklın, deneyin öncelendiği ve özellikle kilisenin otoritesi ile birlikte bireyin düşünce ve yaşamına her türlü müdahalenin reddedildiği bir ortamda ortaya çıkmaya başladı. Doğal düzen, bireycilik ve özgürlük kavramları üzerinde yükselen ve *laissez faire, laissez passer* söyleminin esas alındığı Fizyokrasi ve akabinde klasik iktisât düşüncesinin doğuşu ile birlikte doğal düzenin, dengenin *görünmez el* şeklindeki tezahürü, faydacılık ve özgürlüğün iktisât ilmindeki yerini alması iktisât ilmî ile aydınlana dönemi arasındaki ilişkileri görmek açısından önem taşımaktadır.

18. yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan Fizyokratik iktisâdî düşüncenin gelişmesinde Anne R. Turgot, Victor R. Mirabeau ve Dupont de Nemouros gibi düşünürlerin katkısı olsa da akımın kurucusu ve en önemli temsilcisi François Quesnay'dir. Modern iktisâdî düşünce tarihinde sistematik bir şekilde görüş belirten ve bir akım oluşturan ilk kesim olan Fizyokratlar, bu düşüncelerini geliştirirken J. Locke, Montesquieu, Rousseau ve David Hume gibi düşünürlerin görüşlerinden etkilenmişlerdir. Özellikle doğal düzen, doğal hukuk konuları bunların başında gelmektedir. Evrendeki doğal dengenin toplumda da aynı şekilde bulunduğunu ileri süren doğal düzen görüşünün neticesi olarak iktisât biliminin fizik, kimya gibi pozitif bilimlere benzemeye başlaması bu dönemde dikkat çekmektedir (Küçükkalay, 2015).

Aydınlanma liberalizminin öncüsü Locke'a göre, insanlar eşit olarak doğar ve bu nedenle başka bir insanın yahut bir sistemin bireye karşı üstünlük kurması ve hükmetmesi doğal hukuk düşüncesine aykırıdır. Locke gibi diğer Aydınlanma düşünürleri de bireyi her alanda özgürleştirmek ve yönünü dünyaya çevirmek için

hayat, hürriyet ve mülkiyet olmak üzere üç kavram üzerinde durmuşlardır. İktisadi alanda da bu kavramlar çerçevesinde bireyin serbestiyetini savunan Aydınlanma düşüncesi serbest teşebbüsü engelleyecek gerek devlet gerekse kilisenin ve soyluların müdahalelerini reddederek serbest piyasa ekonomisini desteklemektedir. Çünkü insanlar serbest bırakıldığında evrende hâkim olan doğal düzen sayesinde akıl ve vicdanları onları doğal düzene döndürecektir (Cevizci, 2002:16; Ülgen, 2000:89). Burada Locke, mülkiyet ile emek arasında bir ilişki kurmaktadır. Doğuştan gelen bir hak olarak bireyin kendi emeğine sahip olması dolayısıyla emeğinin neticesinde elde edeceği ürün üzerinde de mülkiyet hakkı olmasını savunmaktadır (Doğan, 2007:86).

Evrende bulunan doğal kanunları toplumlar için de geçerli kılan Fizyokratlara göre evrendeki rekabet kanunu ve rekabetin neticesinde güçlü olanın ayakta kalması durumu iktisâdî alanda da varlığını göstermekteydi (Kazgan 1980:45). Diğer taraftan kişisel çıkarın ekonomik sistemin temel taşlarından olması Fizyokrasi düşüncesinde insanların doğal düzene uyarak hem kendilerinin hem de toplumun çıkarını koruyacağı düşüncesini yerleştirmiştir (Günay, Türkmen, ve Özbek 2018:54).

1.3. SERBESTİYET DÜŞÜNCESİ

Aydınlanma düşüncesinin bir neticesi olarak görebileceğimiz ve Adam Smith ile başlatılan modern iktisât düşüncesi, Aydınlanmanın da en temel felsefesi olan bireyin serbestiyetini kendine rehber etmiş ve serbest piyasa, serbest ticaret gibi kavramlarla iktisâdî hayatın her alanına nüfuz etmiştir.

Liberalizm olarak da ifade edebileceğimiz bu düşünce sistemi, temelde siyasi ve iktisâdî serbestiyeti önceleyen bir akım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle liberalizmi bir özgürlük felsefesi olarak nitelemek yanlış olmayacaktır. Bireyin özgürlüğünü önceleyen liberalizm, özellikle bireyi devletin hâkimiyeti karşısında özgür kılabilme ve bu özgürlüğü muhafaza edebilme düşüncesini savunmaktadır. İktisadi açıdan liberalizmi inceleyecek olursak temelini serbest piyasa ekonomisinin oluşturduğunu söylemek gerekir. Özel mülkiyet, seçim özgürlüğü, rekabet ve ticaret serbestiyeti gibi özellikleri ile liberalizm, 18. yüzyıl ile birlikte tüm dünyada büyük bir etki meydana getirmiştir (Acar, 2009:18-19). Temel felsefesinin genel olarak Aydınlanma düşüncesi ile oluştuğu bilinen liberalizmin ortaya çıkmasında özellikle David Hume başta olmak üzere İskoç Aydınlanması, John Locke ve Immanuel Kant'ın önemli katkıları vardır (Erdoğan, 2009:6). Bu açıdan bakıldığında zaten klasik

iktisadın temelleri liberal iktisadın öncüleri tarafından atılmış ve bireycilik, özgürlük, kişisel çıkarın muhafaza edilmesi ve devlet müdahalesinin asgariye indirilmesi temel felsefeyi oluşturmuştur. Liberal iktisadın bireyin rasyonel olduğunu vurgulaması da yine özgürlüğün muhafaza edilmesi ve devlet müdahalesinin engellenmesi amacını taşımaktadır. Çünkü bireyin rasyonel davranarak kendi çıkarını muhafaza etmeye çalıştığı ve neticesinde ‘görünmez el’ kanunu ile toplum refahının da arttığı ispatlandığı takdirde bireyin özgürlüğü ve devletin müdahalesinin gereksizliği ispatlanmış olacaktır (Küçükkalay, 2015:225-26).

Serbestiyet düşüncesinin hâkim olduğu liberalizm farklı ekoller halinde düşünce tarihinde yer alırken, serbestiyet düşüncesine karşı olan ve müdahaleciliği savunan görüşler de farklı şekillerde görülmüştür. Burada serbestiyet ve müdahale kavramları daha geniş bir çerçeveden ele alınsa da genel olarak devlet/otorite ile birey ve piyasa arasındaki ilişkiler için kullanılmaktadır. Bu ilişkilerin ele alınış biçimlerini tarihsel bir perspektiften ele almak gerekmektedir. Bu tarihi perspektifi işlerken de konumuz itibarı ile Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar olan süreci esas almamız gerektiği düşünülmektedir.

1.3.1. Klasik İktisâdî Düşünce

Adam Smith ile başlatılan ve klasik iktisât olarak bilinen liberal iktisât ve serbestiyet düşüncesi, Fizyokratlardan miras kalan ‘*bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler*’ söylemi ile temel bulmuştur. Klasik iktisad; Adam Smith başta olmak üzere Jean Baptiste Say, David Ricardo, Thomas Robert Malthus ve John Stuart Mill gibi iktisatçıların fikirleri ile şekil almıştır.

Klasik iktisât düşüncesine göre piyasanın tam istihdam dengesini sağlayabilmesi için serbestiyet kanununa göre işletilmesi ve herhangi bir devlet müdahalesinin olmaması gerekmektedir. Piyasa mekanizmasının verimli bir şekilde işleyebilmesi adına devletin varlığını kabul ederek devlete birtakım görevler yüklenmiştir. Klasik iktisatçılar arasında bu görev tanımlarında farklı düşünceler olsa da ittifak ettikleri nokta devlet müdahalesinin olumsuzluğu ve serbestiyetin zaruriyetidir (Doğangün Yasa, 2017:285).

Adam Smith bireylerin serbestçe iktisâdî tercihlerde bulunduğu ve piyasaya katıldığı bir sistem oluşturmaya çalışmış ve kitabında da gerek doğrudan gerekse satır

aralarında serbestiyete vurgu yaparak bu düşüncelerini desteklemiştir. Bunun en büyük delili de kendiliğinden işleyen ve müdahaleye gerek duymayan bir sistemi önermiş olmasıdır. İşte ‘görünmez el’ metaforu bu sistemin temel noktalarından birini oluşturmaktadır (Küçükkalay, 2019:172).

‘Ancak, çok sayıda insanın, kendi ürününün her parçasından mümkün olduğunca alabildiğine faydalanmasını yâhut sermayesi ile emeğini kendisi için en avantajlı gördüğü şekilde kullanmasını yasak etmek, insanoğlunun en kutsal haklarını açtıktan açığa çığnemektir’ (Smith, 2020:445).

Smith buradaki ifadeleri ile emeğin serbestçe ve kişinin özgür iradesi ile kullanımının engellenmesini ve mülkiyet hakkının kısıtlanmasını insanın en kutsal haklarının ihlal edilmesi olarak ifade ederek belki de temel felsefesini özetlemektedir.

Adam Smith’in sıkı bir takipçisi olan ve klasik iktisât düşüncesinin Fransız temsilcisi olan Say, ekonominin serbest bırakıldığında tam istihdamı yakalayacağını ve herhangi bir kriz ortamının oluşmayacağını *Mahreçler Kanunu/Say Yasası* ile desteklemiş ve büyük etki meydana getirmiştir (Küçükkalay, 2015:240). Bu kanuna göre her arz kendi talebini doğuracaktır ve böylelikle aşırı üretim ortaya çıkmayacaktır. Bu yasada satılan her bir malın gelirinden ücretlere, faize ve kâra/ranta yeteri kadar pay kalacaktır ve bunlarda harcanarak talep eksikliği giderilecektir (Erim, 2011:47). Bu yasa ile birlikte Say, piyasaya herhangi bir müdahalenin gerekmeyeceğini ve serbestiyet ile birlikte piyasanın kendi doğal dengesini bulacağını ifade etmektedir.

Ricardo’nun serbestiyet düşüncesi ile ilgili en önemli ifadeleri ise Smith’in *‘mutlak üstünlükler teorisi’* nin eksik olduğunu belirttiği *‘karşılaştırmalı üstünlükler teorisi’* vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. Esas itibarıyla bu iki teorinin de temeli dış ticarete serbestiyetin hâkim olmasıdır. Fakat bunu isteme gerekçeleri farklıdır. Smith, dış ticarete serbestiyet isteyerek piyasanın büyümesini ve dolayısıyla iş bölümü ve verimliliğin artarak ülkenin refah düzeyinin artmasını hedeflemiştir. Ricardo ise serbestiyeti ülkelerin her durumda ticaret yapabilmesi ve toplam dünya ticaretinin/üretiminin ve refahının artırılabilmesi adına istemektedir (Küçükkalay, 2015:243-44)

John Stuart Mill de diğer klasik iktisatçılar gibi genel olarak serbestiyeti savunarak bu serbestiyete devlet dâhil hiçbir otoritenin müdahale etmemesi gerektiğini düşünmektedir. Fakat onlardan ayrıldığı en önemli nokta devletin iktisâdî hayatta sivilleştirici rolünün olduğunu belirtmesidir. Bundan kastı da devletlerin eğitim kurumları dâhil kültürel yerlere yaptığı hamiliktir. Ona göre bunun gerçekleşmesi iktisâdî açıdan istikrarın yakalanmasına da neden olabilmektedir (Erim, 2011:57)

1.3.2. Neo-Klasik İktisâdî Düşünce

Klasik iktisadın düşünce temelleri üzerine oturan fakat bazı konulara onlardan farklı yorumlar getiren neo-klasik iktisad, genellikle 1830-1930 yılları arasında farklı ülkelerde bulunan bir kısım iktisatçılar tarafından oluşturulan ekolü temsil etmektedir(Küçükcalay, 2015:253).

Neo-klasik iktisât görüşü genel olarak liberal görüşe sahip olmak ve serbestiyeti savunmakla birlikte bazı durumlarda devlet müdahalesini gerekli görmüştür. Bu ekolün geliştirdiği '*piyasa başarısızlığı teorisi*'ne göre tam istihdamın ve sosyal refahın sağlanmasında piyasanın tek başına yetersiz olduğu durumlarda devletin piyasaya müdahale ederek piyasaya işlerlik kazandırması gerekmektedir (Tayyar ve Çetin, 2013:115). Bu teoriye göre piyasa ekonomisini başarısızlığa uğratan sebepler; tam rekabetin gerçekleştirilememesi, kamusal mal ve hizmetlerin piyasa ekonomisinde arz edilememesi, dışsal ekonomiler ve bazı sektörlerde tekelci eğilimlerin gözlenmesi gibi faktörlerdir (Aktaran Doğangün Yasa 2017:287).

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI'DA İKTİSÂDIN SERÜVENİ

18. yüzyıl ile birlikte batı ile olan ilişkisi farklı bir boyuta giren Osmanlı Devleti, yüzyılın başlarından itibaren siyasi, iktisâdî ve sosyal sıkıntılarının nedenlerini sorgulamış ve bu sorgulamalara verilen cevaplar genel olarak batının ilerlemesi karşısında devletin geri kalmışlığı üzerine yoğunlaşmıştır. Bu durumda çözüm yolu da kendiliğinden ortaya çıkmış bulunmaktadır; Batı medeniyetinin daha iyi bir şekilde tanınması için ilişkilerin farklı bir boyuta taşınarak oradaki gelişmelerin buraya taşınması ve tatbik edilmesi.

Sultan III. Ahmet (1703-1730) döneminde ilk olarak Batı'nın askerî açıdan üstünlüğünü sağlayan etmenlerin Osmanlı ülkesine getirilmesine yönelik fikirler

zikredilmiştir. Diğer taraftan devlet kademelerindeki görevli kişiler Avrupa’da incelemelerde bulunmak ve oradaki ahvalden haber vermek amacı ile elçi olarak gönderilmiştir. Bu dönemde Batı ile olan ilişkilerde daha çok Batı’nın sefahati alınmış ve bunun sonucunda lale devri olarak anılan süreç yaşanmıştır ki bu süreçte halkın tepkisi ile karşılaşmıştır. Bununla birlikte alimler arasında toplumun dini yaşantısında meydana gelen bozulmaları, gerilemenin temel sebebi olarak gören bir zümre de bulunmaktadır. Batıdan özellikle de askeri teknoloji alanındaki bilgi akışı I. Mahmud (1730-1754), I. Abdülhamid (1774-1789) ve bilhassa III. Selim (1789-1807) zamanında fazlaşmıştır (Mardin, 2005:10). Bu sürecin neticesinde ise Nizâm-ı Cedîd ile başlayan ve Tanzîmat-İslahat Fermanları ile devam edecek olan yeni bir döneme girilecektir.

III. Selim tahta çıktığında Batı, Aydınlanma ve Fransız Devrimi ile büyük bir dönüşüm geçirmekteydi. Osmanlı ise arka arkaya gelen sıkıntılar ile mücadele etmekteydi. Sadrazamlığından beri planları arasında olan reformları uygulama fırsatı bulan III. Selim, yapılacak değişikliklerin daha öncekiler gibi akim kalmaması ve devletin bekası yolunda ciddi katkıları olmasını arzu etmesi nedeni ile hem içeride bir heyetin toplanmasını sağlamış hem de Avrupa’daki gelişmeleri yakından takip etmesi için Avusturya’ya elçi göndermiştir (Özcan, 2018:112; Unat, 1968:154-56). Neticede dar anlamda Avrupa tarzında yetiştirilmek istenen askeri teşkilatı, geniş anlamda ise Avrupa’daki ilim, teknoloji ve iktisâdî alandaki gelişmelerin Osmanlı ülkesine uygulanmasının önünü açacak yenilik hareketlerini ifade eden Nizâm-ı Cedîd uygulamaya konulmuştur (Karal, 2017:61).

Nizâm-ı Cedîd’in iç ve dış nedenlerden dolayı az bir süre yürürlükte kalması ve devletin karşı karşıya olduğu sorunların giderek artması yeni ıslahat hareketlerini meydana çıkarmıştır. Batı’da ve Osmanlı toplumunda meydana gelen bu değişikliklerin neticesi olarak 1839’da Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Ferman, içinde barındırdığı esaslardan ziyade Osmanlı ülkesinde yeni bir dönemin başlangıcını ve sonraki süreçlerde yapılacak reformların esasını temsil etmektedir (Saydam, 2018:281).

Osmanlı’da özellikle Tanzimat dönemi ile birlikte yaşanan dönüşümün iktisâdî alandaki yansımaları da dikkate değerdir. Batı’da Aydınlanma ile başlayan modern iktisâdî düşüncenin Osmanlı’ya girişi bu dönem ile birlikte başlamış ve liberal iktisâdî

düşünce farklı kollardan yayılarak uzun bir süre gerek devlet kademesinde ve eğitim alanında gerekse gündelik yaşamda kabul görmüştür. İktisadi alandaki bu değişimin nasıl ve hangi vasıtalar ile gerçekleştiği, ilk temsilcilerinin kimler olduğu alt başlıklar halinde incelenecektir. Bu değişikliklerin iyi anlaşılabilmesi için ise Osmanlı kâdim iktisât düşüncesinin irdelenmesi gerekmektedir.

2.1. OSMANLI KADİM İKTİSÂT DÜŞÜNCESİ

Nizâm-ı Kadîm ve *Nizâm-ı Cedîd* olarak iki ana dönemde inceleyebileceğimiz Osmanlı iktisâdî düşüncesinde, devletin kuruluşu ile birlikte 15. ve 17. Yüzyıllarda olgunlaşarak 18. yüzyılın sonlarına kadar esnekliğini kaybetmesine rağmen devam eden dönem '*kadîm*' yâhut '*klasik*' olarak adlandırılmaktadır. 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında Cumhuriyet'e kadar olan dönem ise *Nizâm-ı Cedîd* olarak tanımlanmaktadır (Tabakoğlu, 2008:160).

Kâdim dönemin iktisâdî yapısını anlamak adına iktisât tarihçisi Mehmet Genç'in ortaya koyduğu teori ve kavramlar genel kabul görmektedir. Bu noktada ilk olarak onun temel kavramlarını incelemek dönemi anlamlandırmada yol gösterici olacaktır. Genç'e göre iâşe, fiskalizm ve gelenekçilik kavramları ile iktisâdî hayatın temel meselelerinin ortaya konulabileceği kadîm dönem, iktisâdî meselelerin ayrı bir mekanizma olarak işletilmediği ve genellikle idari, siyasi ve askeri meselelerin mahiyetinde çözüme kavuşturulduğu bir zamandır (Genç, 2000:43). Sistemin temel meşruiyet kaynaklarının şer'i hükümler ve örf olduğu bu dönemde zenginliğin belli bir kesimde toplanmasının önlenmesi, tebaanın refahının sağlanması ve adaletle idare edilmesi için güçlü bir merkezi sistem uygulanmış ve devlet kendisine rakip kabul etmemiştir. Pozitif bir iktisât anlayışından ziyade normatif bir düşüncenin hâkim olduğu bu dönem ilm-i tedbir-i devlet düşüncesi üzerine şekillenmiştir (Karaoğlu, 2018:13-14; Sayar, 2011:203).

Kâdim iktisât düşüncesinin ilk temel ilkesi olan iâşe diğer iki ilkeye göre daha önemli bir yer tutmaktadır. Bunun nedeni ordu ve halk için geçim sıkıntısının, refah meselesinin büyük önem taşınması ve bu refah seviyesinin artırılarak vergi gelirlerinin de artırılmasıdır (Öztürk, 2018:77). Bu nedenle Osmanlı klasik dönemi iktisât politikaları içinde iâşe sistemi öncü rol oynamaktadır. İâşe ilkesi, üretici ve tüketici arasındaki iktisâdî faaliyetlerde tüketici eksenli bakış açısıyla politika üretmek olarak tanımlanabilmektedir. Bilindiği üzere iktisâdî faaliyetlerde üreticilerin temel amacı

maksimum kârı elde etmek iken, tüketicilerin nihai amacı ihtiyaç olan malların ucuz, kaliteli ve bol bir şekilde bulunmasıdır. İşte İaşe ilkesi halkın ihtiyaç duyduğu malların ucuz, kaliteli ve bol olacak şekilde bulunmasını sağlayarak sosyal refahın muhafaza edilmesi demektir (Genç, 2012:47-48). Bu durum Osmanlı klasik döneminde arz yönlü iktisadın hâkim olduğunu göstererek adaletin sağlanmasında sosyal refahın önemine dikkat çekmekte ve Say'ın 'her arz kendi talebini oluşturur' sözündeki gibi talebi arttırıcı bir politika izlemekten öte ihtiyaçların giderilmesini öncelemektedir (Tabakoğlu, 2017:203-4).

Osmanlı bu ilkeyi uygulamak adına piyasaya dolayısıyla üretim ve ticarete müdahaleciliği benimsemiş ve bunu temel politika haline getirmiştir. Bu müdahalecilik şöyle gerçekleşmektedir: İlk olarak üretimin mümkün olabildiğince en üst düzeyde yapılabilmesi için bu üretimi gerçekleştirmekte olan orta büyüklükteki aile işletmelerinin denetim altında tutulması gerekmektedir. Bu denetim aile şirketlerinin parçalanmasını yâhut gereğinden fazla büyümesini önlemek adına toprakların miri malı yani devlet malı olarak kiralanması şeklinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla özel mülkiyet olabildiğince azaltılmaktadır. İkinci olarak ise üretim çıktılarının üretimin yapıldığı yerden çevreye ve devletin merkezi olan İstanbul'a doğru ihtiyaçları karşılayacak şekilde dağıtılmasıdır. Bu nedenle ihracatın olabildiğince kısıtlanması ve ithalatın da teşvik edilmesi önem taşımaktadır (Genç, 2012:48).

İaşe ilkesinin temel bir prensip olması klasik dönem Osmanlı iktisât politikalarında bir ilkenin daha ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Yakalanan dengenin bozulmaması, refah seviyesindeki dalgalanmaların önlenmesi ve olası bir değişim durumunda yeniden dengenin sağlanabilmesi adına gelenekçilik önemli bir rol oynayacaktır. Bu anlamda gelenekçilik ideal olandan uzaklaşmama adına mevcudu muhafaza ve değişim durumunda kadime dönmek olarak tanımlanabilir. Burada asıl korkulan üretim ve tüketimdeki dengenin bozularak kıtlığın ortaya çıkmasıdır. Bunun içindir ki tüketimi arttıran israfın men edilmesi kâdim Osmanlı döneminde önemli bir yer tutmaktadır. Diğer taraftan üretime dahil olan emek ve sermayenin kullanımında da ideal olanın yakalandıktan sonra muhafaza edilmesi ve dengeden uzaklaşmaması adına gelenekçiliğin bir politika olarak uygulanması durumu söz konusudur (Genç, 2012:50-51).

Gelenekçilik ilkesinde iktisâdî faaliyetlerin bütünü düzenleyen diğer alanlarda da olduğu gibi şeriattır. Şeriatın açıkça hüküm belirtmediği durumlarda ise yine şeriata ters olmamak kaydıyla kanunnameler, örf ve adetten gelen kurallar da uygulanmaktadır. Bütün bu düzenlemelerde gelenekçilik ilkesi vurgulanmaktadır (Genç, 2012:51). Çokça uygulanan ve şeriata aykırı olmayan örf, adet ve sair uygulamalar Hanefi hukukunda ‘teamül’ olarak adlandırılmaktadır (Tabakoğlu, 2017:202). Mecelle’deki birkaç kural bu uygulamalara örnek olarak verilebilir: Madde 5: ‘Bir şeyin bulunduğu hal üzere kalması asıldır’, Madde 6: ‘Kâdim kâdemi üzere terk olunur’, Madde 8: ‘Beraat-ı zimmet asıldır’, Madde 9: ‘Sıfat-ı arizada asl olan ademdir’, Madde 10: ‘Bir zamanda sabit olan şeyin, hilafına delil olmadıkça, bekasıyla hükmolunur’ (Mecelle, 1329: 22-23).

Gelenekçilik ilkesi çerçevesinde tecrübe birikimi ile en doğruyu uyguladığı kanaatini taşıyan Osmanlı, bu nedendir ki Aydınlanma’nın getirdiği gelişme ve ilerleme düşüncesine mesafeli durmuştur (Tabakoğlu, 2017:203).

Mehmet Genç’in vurguladığı üçüncü temel ilke ise Fiskalizm’dir. Devlet hazinesine ait tüm gelirlerin mümkün mertebe en üst seviyeye çıkarılması ve bu seviyenin muhafaza edilmesi olarak tanımlanabilecek olan fiskalizm, aynı zamanda dolaylı olarak harcamaların kısılmasına yönelik uygulamaları da kapsamaktadır. Ancak bu temel ilkenin uygulanmasında birtakım engeller ile karşılaşmaktadır. Bunlardan ilki ekonominin yapısal şartlarından kaynaklanmaktadır. Üretimde verimliliğin arttırılamaması, ulaşım imkânlarının iyileştirilememesi ve parasal ilişkilerin düşük seviyede olmasıdır. İlk iki engelin kısa vadede çözüme kavuşturulması mümkün olmamakla birlikte devletin iktisâdî faaliyetlere müdahale ederek üçüncü engeli aşması mümkündür. Fakat burada da sisteme özgü bir takım sınırlayıcı unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurlardan birisi; iaşe ve gelenekçilik ilkelerinin denge oluşturmak adına parasal genişlemeyi sınırlandırmasıdır. Diğerisi ise parasal genişlemenin sermayeyi elinde bulunduran bir zümrenin ortaya çıkmasına neden olması ki örneğin bunun için narh sistemi uygulanmıştır. Üreticinin kârına belli bir had koyarak sermayenin belli bir kısımda toplanması engellenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle de piyasaya üretim için sermayenin girmesi sınırlandırılmaktadır. Fiskalizme ait bütün bu uygulamalar esasında Osmanlı’yı bir ikileme hapsetmiş ve

hazine geliri olarak sadece vergi gelirlerini benimser bir duruma getirmiştir (Genç, 2012:52-53).

Osmanlı kâdim iktisât düzenini tanımlayan iaşe, gelenekçilik ve fiskalizm gibi üç temel ilkeye ek olarak, yönetimde merkezi bir yapının benimsenmesi ve adalet düşüncesinin esas olması da zamanın iktisâdî zihniyet yapısını anlamamızda önem arz etmektedir (Tabakoğlu, 2017:202-3).

Bütün bu yazılanlar çerçevesinde bakıldığında görülecektir ki Osmanlı kâdim iktisât düşüncesi devlet merkezli, tüketimin karşılanmasına yönelik politikaların temel esas olarak görüldüğü, durağanlığın, dengenin hâkim olduğu ve dengenin bozulması durumunda çözümün eskiye yani kadime dönüş olarak formüle edildiği bir yapı görüntüsü vermektedir. Fakat bu özellikler zamanın değişmesi ile hükümlerin de değişmesi kaidesine bağlı olarak birtakım dönüşümlere uğrayacaktır. Bu noktada kâdim iktisât düşüncesinden modern iktisâdî düşünceye geçiş sürecinin incelenmesi önem arz etmektedir.

2.2. KADİM İKTİSÂT DÜŞÜNÇESİNDEN MODERN İKTİSÂDA GEÇİŞ

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren dünyadaki gelişmeler karşısında Osmanlı kadîm iktisâdî sistemi zorluklar yaşamaya başlamıştır. Özellikle coğrafi keşiflerin bir sonucu olarak Akdeniz'deki ticaret hâkimiyetinin kaybedilmesi ve Amerika'dan Avrupa'ya getirilen altın ve gümüşlerin enflasyonist etkilerinin olması, askeri teknikteki değişmelerin savaşların kaybedilmesine sebebiyet vermesi ve tağşiş politikaları, Osmanlı'nın iktisaden zor zamanlar yaşamasına neden olmuştur (Çakmak, 2011). Kadîm dönemin iktisâdî zihniyetini şekillendiren kavramlardan gelenekçilik nedeni ile karşılaşılan bu gelişmelere çözüm olarak kanun-u kadîme yani eskiye ve tecrübe ile inşa edilmiş asıl sisteme geri dönmek birçok defa dile getirilmiştir (Tabakoğlu, 2017:203). Ancak dünyada özellikle de Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin baskısı ile iaşe ve fiskalizm düşüncelerinden taviz vermek zorunda kalınması dolayısıyla Osmanlı'yı gelenekçilik düşüncesinden de uzaklaştırmıştır (Küçükkalay, 2015:164).

Bilinmektedir ki Osmanlı'da gerçekleşen reformlar ile yaygın iktisâdî düşüncedeki değişiklikler arasında ciddi bir ilişki bulunmaktadır. Yapılan reformlar aynı zamanda iktisada ait meselelerde de fikir değişikliklerine neden olmuştur (Çakır,

2007:339). Bu bağlamda yaşanan zorluklar devleti çözüm arayışlarına itmiş fakat klasik dönem uygulamaları bu sıkıntılara bir çözüm bulamamıştır. Zaman zaman yeni çözüm yolları aransa da bunlar sorunların çözümü için gereken iktisâdî bir bakış açısına sahip olunamamıştır. Bu tarihlerde III. Selim tahta çıktığında akıllardaki tek soru şu idi; bu devletin kurtuluşu nasıl olacaktır? III. Selim'in bu soruya cevabı devletin yönünü Avrupa'ya çevirerek oradaki gelişmelerin takip edilmesi olacaktır. İşte tam bu dönemde batıda Aydınlanma Felsefesinin bir neticesi olan liberal iktisât düşüncesi İngiltere'den tüm Avrupa'ya hızla yayılıyordu. Osmanlı ülkesine bu iktisâdî görüşün ilk kıvılcımlarının da bu dönem ile birlikte girmeye başladığını görüyoruz (Sayar, 2000:169-70).

Bu gelişmeler ışığında özellikle Tanzimat dönemine kadar ilk temasların kurulduğu ve batının liberal iktisâdî görüşlerinin Smith-Say çizgisinde Osmanlı'ya çeşitli kanallarla aktarıldığı bir dönem başlamaktadır. Bu görüşlerin intikal kanallarının incelenmesi ve kimlerin bu noktada öncü olarak yönlendirmeler yaptığının görülmesi mezkûr dönemdeki değişikliklerin ve bu değişikliklerin ileride neden olacağı sonuçların bilinmesi adına önem arz etmektedir.

2.3. MODERN İKTİSÂDÎ DÜŞÜNCENİN OSMANLI'DA YAYILIŞI VE DÖNEMİN İKTİSÂT DÜŞÜNÜRLERİ

Aydınlanma ile birlikte Batı dünyasında ortaya çıkan ve neredeyse tüm Avrupa'ya etki eden liberal iktisâdî düşünce Osmanlı dünyasında da etkilerini farklı kanallar vasıtasıyla göstermiştir. Genel olarak bakıldığında modern iktisâdî düşüncenin temelde beş farklı kanaldan Osmanlı ülkesine girdiği ve yayıldığı görülmektedir. Bunlar; III. Selim zamanında başlayan sefaretnameler, ıslahat layihaları ve bu layihaların bir devamı sayılabilecek Osmanlı bürokratları, ticaret için Avrupa'da bulunan Osmanlı tüccarları, ülkede bulunan yabancı özellikle de İngiliz diplomatlar ve son olarak ise tercüme-telif faaliyetleri ile birlikte iktisât eğitiminin yaygınlaşmasıdır (Sayar, 2008; Çakır 2007; Çakmak, 2011).

Sefaretnameler içinden ilk olarak III. Selim tarafından Avusturya'ya elçi olarak gönderilen Ebubekir Ratıp Efendi'nin sefaretnamesi öne çıkmaktadır. Ratıp Efendi elçiliği sırasında Avrupa'yı bütün yönleri ile incelemiş ve sefaretnamesinde her sahadan malumatlar vererek padişahı bilgilendirmiş ve yer yer tavsiyelerde bulunmuştur. Ratıp Efendi iktisâdî meseleler ile ilgili olarak vergiler, uygulanan

tedbirler, gümrükler, ziraat ve ticaret gibi konular da az da olsa bilgiler vermiştir. Daha sonrasında benzer yaklaşım ile Azmi Efendi ve Seyyid Ali Efendi'nin sefaretnameleri de aynı konularda bilgiler sunmaktadır (Aktaran: Sayar, 2000:173). III. Selim'in özellikle Ratıp Efendi'nin sefaretnamelerini beğenmesi ve etkilenmesi üzerine devlette siyasi ve iktisâdî olarak yapmayı düşündüğü ıslahatlar için layiha yazılmasını emretmesi ikinci kanal vasıtası ile de iktisâdî düşüncelerin ülkeye aktarılmasına olanak sağlamıştır (Aktaran: Özcan, 2018:113).

Devletin yaşadığı sıkıntılar ile ilgili verilen öneriler olarak tanımlayabileceğimiz layihaların ilklerinden birisi IV. Murad'a sunulan Koçi Bey Risalesi'dir. Özellikle kâdim döneme dönüşe vurgu yapan risalede gaza kültürünün yeniden ihya edilmesi tavsiye edilmektedir (Çakmak, 2011:105). Koçi Bey ile birlikte Mustafa Ali ve Kemankeş Mustafa Paşa'nın layihalarının olduğu dönem, III. Selim'in layihaları ile son aşamasına gelmiştir. Bu dönemde özellikle Tatarcık Abdullah Ağa'nın layihası geniş malumat vermesi, dış ticaret, vergi politikası ve tağşiş ile ilgili önerileri açısından dönemin diğer layihalarından bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Bir diğer önemli layiha ise Defterdar Şerif Efendi tarafından yazılmış olandır ki en önemli özelliği senelik bütçe uygulamasını önermesidir. Bu iki layiha dışında Ahmet Cevdet Paşa'nın döneme ilişkin belirttiği düşünceler özel mülkiyet ve liberal iktisadın genişlemesi açısından önemlidir (Sayar, 2000:177-84). Fakat bürokratlar arasında layihaların bir devamı niteliğinde sayılabilecek iktisâdî düşüncelerini dile getirmesi ile ilgili en önemli kişi Sadık Rıfat Paşa'dır. Paşa sahil sikke ayarını savunarak teorik iktisatçılar gibi düşünürken merkantilist görüşte olduğu gibi ihracatın da ithalattan fazla olması gerektiğini savunmaktadır (Sayar, 2008:154).

Diğer taraftan ülkede bulunan yabancılardan özellikle İngiliz diplomatların, liberal iktisâdî düşüncenin yayılmasında önemli etkileri olmuştur. Bu diplomatlar içinde ise İngiliz David Urquhart ayrı bir etkiye sahiptir. 1831 yılında elçilik görevlisi olarak İstanbul'a gönderilen Urquhart bir yıl burada kaldıktan sonra Londra'ya dönmüş ve 1833 yılında Doğu ülkelerinde İngiltere için ticaret imkânlarını araştırmak üzere tekrar seyahate çıkmıştır. Bu sürede bütün Osmanlı ülkesini dolaşan Urquhart bir pazar alanı olarak Osmanlı'nın potansiyelini ortaya koyduğu *'Turkey and it's Resources'* isimli eserini yayımlamıştır (Hüseyin, 2012:180). Urquhart gerek elçilikteki görevi nedeniyle Osmanlı bürokratları ile görüşmesi esnasında gerekse dergilerde

yayımlanan yazılarıyla liberal iktisadın Smithyen görüşünü savunmuştur. Her açıdan zorlu bir süreçten geçen Osmanlı için liberal politikaları önermiş ve ülkeyi açık Pazar haline getirecek olan 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'na giden yolda etkisi olmuştur (Karaoğlu, 2018:64). Liberal iktisât düşünceleri kapsamında yapılan bu antlaşma neticesinde modern iktisât hızla yayılmaya başlamıştır (Demir, 2019:263). Urquhart fikirlerini özellikle II. Mahmud'un emri üzerine Alexander Blacque tarafından yayımlanan *Le Moniteur Ottoman* (Osmanlı Habercisi) isimli gazetede zikretmiştir. Liberal iktisadın neşriyat alanındaki ilk kıvılcımları bir anlamda bu gazetede başlamıştır (Çakır, 2007:345). *Le Moniteur Ottoman* gazetesinin Osmanlıcası olan *Takvîm-i Vekâyi* ile birlikte Münif Paşa'nın iktisâdî fikirlerini serdettiği *Cerîde-i Havâdis*, İbrahim Şinasi Bey'in iktisât yazılarının yayımlandığı *Tercüman-ı Ahval* ve özellikle Sakızlı Ohannes Efendi ile Mehmet Şerif Efendi'nin yazılarının yayımlandığı *Mecmua-i Fünûn* dergileri iktisadın yayılma kanalları arasında sayılabilmektedir (Çakmak, 2011:108-11).

1838 yılında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşmasının ardından 1839'da ilan edilen, iktisâdî düşünce açısından antlaşmanın bir devamı niteliğindeki Tanzimat Fermanı ile birlikte ortaya çıkan yeni dönemde, iktisâdî açıdan birey ile birlikte özel mülkiyet kavramı ilgi görmüş ve bu süreç iktisâdî rasyonalizm ile taçlandırılmıştır (Sayar, 2000:229-31). Tanzimat reformları neticesinde Avrupa ile iktisâdî bütünleşmede hızlı bir artış gözlenmiş, özellikle de İngiltere ile serbest ticarete dayalı ilişkiler arttırılmıştır. Bu ticari ilişkilerin gelişmesinde İngilizler ile imzalanan Baltalimanı Antlaşması ve diğer Avrupalı devletlerle imzalanan benzer antlaşmaların da etkisi bulunmaktadır. Diğer taraftan daha adil ve etkin bir vergilendirme sistemi üzerine girişimler başlatılmıştır (Zürcher, 2018:79-84; Akyıldız, 2012).

Tanzimat ile birlikte hem batı ile ticari ilişkilerin artması hem de bireyin, mülkiyet hakkının ve rasyonalizmin ortaya çıkması iktisâdî düşünce alanında farklı fikirlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Telif ve tercüme eserlerin ortaya çıktığı 1850'li yıllarda ilk tercüme eserin hangisi olduğuna dair bir kısım ihtilaflar söz konusudur. Mehmed Cavid Bey, ilk tercüme eser olarak Jean Baptiste Say'ın eserini, "*İlm-i Tedbir-i Menzil*" başlığı altında tercüme eden Şehak Abru'nun eserini işaret ederken, İlber Ortaylı ise "*Risale-i Tedbir-i Ümran-ı Mülki*" isimli eseri ilk tercüme eser olarak göstermektedir. Bu eserin kim tarafından yazıldığı ve tercüme eser mi telif

eser mi olduğu henüz bilinmemektedir (Aktaran: Sayar, 2000:262). Aynı dönemde Churchill'in çıkardığı gazetede o zaman ekonomi ve ticaretten iyi anlayan Ermeni yazarlar bulunmaktadır. Sehak Abru'nun o yazarlardan birisi olması ve kitabının da bu gazete tarafından çıkartıldığı muhtemeldir (Görün, 1972:46). Diğer taraftan Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ise Profesör İbrahim Fazıl Pelin'in hususi kütüphanesinde bulunan ve İtalyan Luigi Rossi'nin eserinin Serendi Arşizen tarafından Fransızca olarak tekrar kaleme alınıp Aleko Suço tarafından Türkçeye tercüme edilen "Tasarrufat-ı Mülkiye" adlı eserini ilk iktisât kitâbi olarak göstermektedir (Fındıkoğlu, 1946:17).

Burada şunu belirtmek gerekir ki Osmanlı'da modern iktisâdî düşüncenin gelişmesinde Ermenilerin önemli katkıları bulunmaktadır. Bu durumun nedenleri arasında Mikail Paşa, Sehak Abru ve Ohannes Efendi gibi Ermeni iktisatçıların hem batı dillerine hâkim olmaları hem de Osmanlıca'yı iyi derecede biliyor olmalarının yanı sıra Tercüme Odasında görev alarak batılı kaynaklara daha kolay ulaşabilmeleri sayılmaktadır (Çakmak, 2011:114). Ermenilerin bu derece etkili olmasının nedenlerinden bir diğeri de III: Selim'in imtiyazlı bir duruma getirdiği Rumların Osmanlı'dan kısmen kopması ile bu boşluğun genelde Ermeniler tarafından doldurulmasıdır (Sayar, 2000:356).

Tanzimat'ın ilanının akabinde Osmanlı'da iktisât alanında ortaya çıkan ve çoğu tercüme olan eserlerin bu bilim dalının kurumsallaşmasında önemli etkisi olmuştur. Bunlardan; Ahmet Hilmi'nin İlm-i Tedbir-i Servet'i, Mamut Esat'ın İlm-i Servet'i, Ahmet İhsan'ın İlm-i Servet'i ilk akla gelenlerdendir. Diğer taraftan Osmanlı'da iktisâdî düşüncenin gelişmesi için çalışarak belli bir literatürün oluşmasında en ciddi katkıyı sağlayan ve belli ekolleri temsil edenler arasında; Namık Kemal, Sakızlı Ohannes Efendi, Mehmet Cavid, Ahmet Mithat Efendi, Akyiğitzade Musa, Ziya Gökalp ve Tekin Alp isimlerini saymamız gerekmektedir (Çakmak, 2011:115-21)

Yukarıda isimleri belirtilen iktisatçılar ile birlikte dönemin diğeri iktisatçıları da incelendiğinde iki temel iktisâdî görüşün ortaya çıktığı ve zaman zaman ağırlık merkezinin bu iki görüş arasında değiştığı gözlemlenmektedir. Detaylarda farklı düşünceler olmakla birlikte genel anlamda Namık Kemal, Sakızlı Ohannes Efendi ve Mehmet Cavid gibi isimlerin liberal iktisât düşüncesini yani serbestiyeti savundukları

bilinirken, Ahmet Mithad Efendi, Akyiğitzade Musa, Ziya Gökalp ve Tekin Alp gibi iktisatçıların ise iktisâdî korumacılığı/himayeciliği esas aldıkları görülmektedir.

Osmanlı'da iktisâdî düşüncenin şekillendiği Tanzimat Dönemi sonrasında ilkin Batı'dan Smith ve Say çizgisinde gelen klasik/liberal iktisâdî düşünce yer almaktadır. Klasik iktisadın Osmanlı'ya Smith ve Ricardo ekolünden ziyade Say çizgisi ile gelmesinin belli başlı nedenleri bulunmaktadır ki bunlar arasında; akademik çevrede Fransızcanın daha yaygın olması ve Say'ın iktisâdî olguları ifade ediş biçiminin daha anlaşılır ve geniş halk kitleleri tarafından daha kabul edilebilir görülmesi bu olgunun esasını oluşturmaktadır (Sayar, 2000:270-71).

Tanzimat sonrasında şekillenen liberal iktisât düşüncesinin en önemli temsilcisi Sakızlı Ohannes Efendi olmuştur. *Serbestiyet* savunucusu olan Ohannes, döneminde iktisâdî meseleleri sistematik bir şekilde işleyen ve politika önerilerinde bulunan bir kişidir ve temel eseri olan *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel* ile bu ekolün oluşmasında önemli katkılar sunmuştur. Bu dönemde serbestiyet düşüncesinin karşısında ise Ekonomi Politik ve Hallü'l- Ukad adlı eserleri ile bilinen Ahmet Mithad Efendi'nin başını çektiği *himayecilik* görüşü yer almaktadır. Serbestiyet düşüncesinin daha ağır bir etkisinin olduğu bu dönem sonrasında Sultan II. Abdulhamid devri ile birlikte bu sefer himayeci görüşün etkisi artmış ve serbestiyet düşüncesi zayıflamıştır. Bu dönemde en etkili iktisatçılardan birisi Ohannes Efendi'nin de öğrencisi olan Akyiğitzade Musa Efendi olmuştur. Sonrasında ise II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte yine liberal iktisât düşüncesi kabul görmüş ve Mehmed Cavid Bey'in önderliğinde bu ekol varlığını zirveye çıkarmıştır. Aynı dönemlerde İttihad ve Terakki'de birlikte olmalarına rağmen Cavid Bey'in fikirlerinin karşısında Ziya Gökalp bulunmaktadır. Cumhuriyet dönemi ile birlikte de Ziya Gökalp'in başını çektiği himayecilik görüşü kabul görecektir ve dönemin politikalarını ciddi bir şekilde etkileyecektir (Sayar 2011:207-16).

Serbestiyet ve himayecilik görüşlerinin karşılıklı olarak devam ettiği bütün bu süreç içerisinde dönemin daha iyi anlaşılabilmesi adına sürecin başlangıç noktası önem arz etmektedir. Çünkü bu başlangıç ile Osmanlı'da bir ilim dalının kuruluşu gerçekleştirilmeye çalışılmış, bunun teoride ve pratikte birçok etkisi oluşmuştur. İşte bu noktada başlangıç sürecinde liberal iktisadın ve dolayısıyla serbestiyet görüşünün en önemli temsilcisi olan ve dağınık düşünceleri belki de ilk olarak derli toplu bir ilim

sahası kıvamında ortaya koyan Sakızlı Ohannes Efendi'nin hayatının ve iktisâdî görüşlerinin incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle bir sonraki bölümde kendisinin hayatına ve iktisâdî görüşlerine ait incelemelerde bulunulacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SAKIZLI OHANNES'İN HAYATI VE İKTİSÂDÎ DÜŞÜNCESİ

3.1. HAYATI

Sakız kökenli bir ailede Artin Efendi'nin oğlu olan Sakızlı Ohannes Efendi 1836 senesinde İstanbul'da doğmuştur. Ermeni milletinden olan Ohannes, yedi buçuk sene Paris'te ve Venedik Ermeni Katolik Ruhban Mektebinde eğitim görmüştür. Okuyup yazma derecesinde Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Ermenice bilmektedir. 1856 senesinde yurda geri dönen Ohannes memuriyet hayatına Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nda başlamıştır. Hayatının ilerleyen dönemlerinde Matbuat Müdürü, Şura-yı Devletin kurulması ile Adliye Dairesi Başmuavinliği ve azalığı, Altıncı Belediye Dairesi Reisliği, Ticaret Nezareti Müşavirliği, İstinaf Mahkemesi Ticaret Kısmı Başkanlığı, Maarif Nezareti Müsteşarlığı ve Hazine-i Hassa Nazırlığı gibi devlet görevlerinde bulunmuştur (Aktaran; Terzi, 2001: 26-27; Efendi, 2015: 22). Özellikle Hazine-i Hassa Nazırlığı görevi önem taşımaktadır. Kendi zamanının bütçe açıkları ve borç miktarının zirve yaptığı dönem olması nedeni ile tüm çabalarına rağmen görevinin sonuna doğru borçların ödenmesi karşılığında gelir kaynaklarının birçoğu Maliye hazinesine devredilerek kurum kapatılmıştır. Fakat Ohannes, bu süreçte gösterdiği gayretler nedeni ile padişah tarafından mecidi nişanı ve altın liyakat madalyası gibi iftihar nişanları ile ödüllendirilmiştir (Terzi, 2001:27-28)

Ohannes'in belirtilen idarî tecrübelerinin yanında ilmî yönü de bulunmaktadır. Bu minvalde ilk tecrübesi Mekteb-i Fünûn-u Maliye'deki iktisât hocalığı olarak bilinmektedir. Akabinde ise Mülkiye'nin yüksekokula dönüştürülmesi ile birlikte ilk müdür Ali Nizami Bey tarafından Mektebi Mülkiye-i Şahane Yüksek Kısmı, Usul-ü İdare ve İlm-i Servet-i Milel dersleri hocalığına getirilmiştir (Aktaran; Terzi 2001:27; Çankaya 1969:1058). Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel adlı kitâbi da Mülkiye'de okuttuğu derslerin bir neticesidir ki dönemin iktisâdî neşriyat ile ilgili ilk kitaplarından (Findıkoğlu, 1946:32). Mecmua-i Fünûn dergisinde de bir süre çalışmış olan Ohannes'in, burada İlm-i Servet-i Milel başlığı altında iki makalelik bir yazı serisi

bulunmaktadır. Bu yayınlarının yanı sıra, Fünûn-u Nefise Tarihi Medhali olarak bilinen Güzel Sanatlar Tarihine Giriş eserini yayımlayarak Osmanlı Türkçesi ile yazılan ilk modern estetik kitabını meydana getirmiş ve çok yönlü bir kişiliğe ve derin bir üsluba sahip olduğunu göstermiştir. Talebesi Recaizâde Mahmud Ekrem'in, hocası Ohannes hakkında söylediği şu sözler de buna delildir: *“Eğer edebiyata başlamayıp da iktisada kendimi vakfemiş olsaydım, Sakızlı Ohannes Paşa kadar iyi yazmış olmayacaktım”* (Aktaran; Efendi 2015:25-26).

Recaizade Mahmud Ekrem'in dışında Ohannes'in Mekteb-i Mülkiye'deki diğer talebelerinin ifadeleri de onunla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Hayatı hakkında sicil varakası dışında resmi kayıtlarda çok fazla bilgi olmaması nedeni ile bu türden beyanlar ve hatıralar önem arz etmektedir. Bu talebelerinden birisi olan Ali Kemal hocası Ohannes Efendi ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Sakızlı Ohannes Efendi, İlm-i Servet-i Mîlî muallimi idi. Malûmatça, ihtimâl, Mikail Efendi'yi geçirdi. Türkçeyi pek mükemmel yazardı. Lâkin öyle Türkâne telaffuz edemezdi. Fesinin altındaki takkesine varıncaya kadar saf kıyafetiyle, o sarı saçlarıyla, ablak simasıyla, bahusus tebessüm-ü hâssiyle Portakal Efendi'yi Türk sanmamak müşkil idi. Fakat Ohannes Efendi öyle değildi. O da ek güzel ders verirdi. İlm-i iktisad'ı derinden derine bilirdi. Bildiği gibi tedaris ederdi. Bu ilmî bilâhere Avrupa'da en büyük hocalardan tederrüs eylemek bana nasip oldu. Lâkin Mekteb-i Mülkiye'nin o muallim-i fazılı tarz—ı tedarisinde onlardan hiç aşağı kalmazdı, dersem mübalağa etmem sanırım. Ohannes Efendi pek resmî, adeta muhterizâne resmi idi. Talebeye dersinden maada hiçbir mevzudan bahsetmezdi. Fünûn-u Nefise ile mütevaggil idi. Hatta o fûnûna dair ufak lakin kıymettar bir mecelle neşreylemişti ki bu devirde bile nâdir'ül emsal bir telifdir” (Aktaran; Çankaya 1969:1059).

Mekteb-i Mülkiye 1885 mezunu olan Tefvik Biren ise Ohannes hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Mektebin âli kısmındaki hocalar, umumiyetle iyi seçilmişti. En ileri gelenlerinden biri de İktisad ve İdare Hukuku muallimi Sakızlı Ohannes Efendi idi ki, dalgınlığı ile meşhurdu. Çok defa yanlış sınıfa girip, galiba gözü de iyi görmediğinden, sınıfta başka muallim bulunsa bile yine kürsüye kadar ilerlerken ihtimal ki yerini başkasının neden işgal ettiğine mana veremezken yanlış geldiği kendisine hürmetle

anlatılarak dışarıya çıkarıldığı çok vuku bulan bu zât, esasen okuttuğu derslerden başka mesela estetik üzerine de eser yazmış müdekkik ve çok kıymetli bir şahsiyeti...” (Aktaran Çankaya 1969:1059).

1888 Mülkiye mezunu Ali Haydar Yücebaş da hocası ile ilgili şu cümleleri kurmaktadır:

“*Usul-i idare muallimi Sakızlı Ohannes Efendi kelimenin mutlak manasıyla Türk üdeba ve erbâb-ı kalemindendi. Usul-i idare derslerinde yazdırdığı kanun maddelerinin bir kelimesini değiştirerek yerine bir başka kelime koymak mümkün değildi. Kendisi, yazılacak konuların son derece muhtasar ve en kolay anlaşılacak kelimelerle ifade edilmesi lüzumuna kaani idi. Talebesine gösterdiği ve yazdırdığı takrirleri cidden bir şaheserdir. Bu vesile ile, mumaileyhe aid olup, imtihanda geçen bir hatıramı da nakledeyim:*

Edebiyat hocamız Recaizade Mahmud Ekrem Bey, imtihanına mümeyyiz olarak Sakızlı Ohannes Efendi’yi davet etmişti. İmtihanına girdiğimde Ekrem Bey kendi eseri olan ‘Talim-i Edebiyat’ı eline alarak bana ‘Hissiyat-ı Aliye’yi sordu. Ben derhal cevabını verdim. Hoca, ‘hayır olmadı’ dedi. Bunun üzerine Ohannes Efendi hemen müdahale ederek:

-Beyefendi, affınızı istirham ederim. Bu efendi sizin eser-i alinizdeki ‘Hissiyat-ı Aliye’ için yazdığınız şeyi şimdi söyledi. Lütfen bakarsanız anlarsınız, dedi. Bittâbi Ekrem Bey biraz mahcup oldu; benim imtihanıma devam etti. Ohannes Efendi’nin elinde kitap yoktu; fakat mümeyyizliğe hazırlanmış olarak gelmişti. Eser sahibi ve dersin hocasına bile hitap etmeye, nefsinde iktidar görüyordu. Yazdığı ‘İlm-i servet-i milel’ adlı kitabını mütalaa edince, kendisinin ne dereceye kadar Türkçeye vâkıf olduğu hemen anlaşılır” (Aktaran; Çankaya 1969:1059-60).

Gerek hakkında söylenenlere bakıldığında gerekse çalışmamız kapsamında incelenen İlm-i Servet-i Milel adlı kitâbi incelendiğinde Ohannes ilmî ve edebi yetkinliği ile dikkatleri üzerine çekmektedir.

Sakızlı Ohannes üzerinde hiçbir resmi görev olmadığı ve evinde oturduğu bir durumda iken 1912 senesinde İstanbul’da vefat etmiştir. Evlenip evlenmediği ve çocuklarının olup olmadığı bilinmemektedir (Çankaya 1969:1060).

3.2. SAKIZLI OHANNES'İN İKTİSÂDÎ DÜŞÜNCESİ

Devlet kademelerinde önemli idarî görev almasının yanında akademik hayat içerisinde de dönemin dikkat çekici isimlerinden birisi olan Ohannes Efendi, özellikle Mekteb-i Mülkiye'de okuttuğu İlm-i Servet-i Milel dersleri ile tanınmaktadır. Burada okuttuğu ders notlarını daha sonra Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel adıyla kitap şeklinde yayımlayarak dönemin iktisât yazımına önemli bir katkı sunmuştur.

Ohannes'in iktisât ile olan ilişkisine baktığımızda ilk temasın Paris'teki eğitimi sırasında olduğu anlaşılmaktadır. Yurda dönüşü ile birlikte de hemen hemen görev aldığı idarî işlerin hepsi iktisât ile bir şekilde ilişkisi olan görevler olmuştur. Fakat özellikle Encümen-i Daniş'teki görevi sırasında Sehak Abru ile olan ilişkisi, Ohannes'in iktisâdî alandaki etkisinin başlangıcı sayılabilir. Bu görevi sırasında J. Baptiste Say'ın eserini tercüme eden Abru ile birlikte Ohannes iktisâdî alanda bir geleneği başlatmıştır. 1880'ler sonrasında Ohannes, bu gelenek içerisinde sıyrılarak otoritesini ispatlayarak sonraki kuşakta önemli bir etki oluşturmuştur. Ohannes'in Abru'dan etkilenmesi hem resmi görevler içerisinde hem de Ermenilik bağı kapsamında olmuştur. Diğer taraftan Ohannes'in Mehmet Şerif Efendi ile Tercüme odasında başlayan ve Mekteb-i Mülkiye'de devam eden yakınlığı da onun iktisât düşüncesinin gelişmesinde etkili olmuştur (Sayar 2000:357-58).

Ohannes, iktisât ilmî ile ilgili düşünceleri ilk defa Mecmua-i Fünûn Dergisinde yayımlanan makalelerinde beyan etmiştir. *'İlm-i Servet'* başlığını taşıyan ilk makalenin alt başlığı *'Harf ve Sanayinin Süret-i Zuhuru ve Teşkili ve İlm-i Servetin Ahvâl-i Esâsiyesi Beyanındadır'* şeklindedir. Alt başlıktan da anlaşılacağı üzere Ohannes bu makalesinde esnaflık ve sanayinin ortaya çıkışını ve ilm-i servetin temel esaslarını beyan etmektedir (Ohannes, 1863 (a)). Ohannes'in, yine *'İlm-i Servet'* başlığını taşıyan ikinci makalesinde ise alt başlık *'Servet ve Nef'* ve *Kıymet Beyanındadır'* şeklinde olup bu makalesinde servet, fayda ve kıymet kavramlarını tartışmaktadır (Ohannes 1863b (b)). Her iki makalenin de içeriğine baktığımızda aslında Ohannes'in Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel adlı çalışmasının ilk ayak izleri görülmektedir. Diğer bir tabir ile her iki makalede verilen bilgilere baktığımızda bir nevi kitabın özeti okunmuş olmaktadır.

Ohannes Efendi, verdiği İlm-i Servet dersleri, yazdığı makaleler ve kitabı ile kendisinden sonra birçok düşünürü etkilemiş ve iktisâdî düşünce sahasında büyük bir etki oluşturmuştur. Onun ilm-i servete dair düşüncelerini benimseyen ve geliştiren düşünürler olduğu gibi eleştiren ve karşıt konumda duran kişiler de olmuştur.

Mehmed Cavid Ohannes'in izini takip eden ve onun bıraktığı yerden ilm-i servete katkılar sunan kişilerin başında gelmektedir. 1898-1899 yıllarında yayımlanan İlm-i iktisât kitâbi ile tanınan ve İkinci Meşrutiyet'in iktisâdî alanda en etkili ismi olan Cavid Bey, Ohannes Efendi'nin Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel kitabını kendisinden önce ve kendisinden sonra 1900'lere kadar neşredilen tüm iktisât kitaplarının üstünde görmekte ve bu kitabı bir 'miftah' yani yol açıcı bir eser olarak tavsif etmektedir (Sayar, 2000:359). Ohannes'in döneminde zirve yapan iktisâdî liberalizm düşüncesinden sonra bir süre etkili olan himayecilik görüşü, yerini İkinci Meşrutiyet ile birlikte yeniden iktisâdî liberalizme bırakmıştır. Bu görüşün o zamandaki en güçlü temsilcisi de Cavid Bey olmuştur. Sayar'ın ifadesi ile 'Cavid Bey kafa yapısı itibarıyla Ohannes Paşa'nın su katışmadık bir takipçisi' olmuştur (Sayar, 2011:214).

Ohannes'in iktisâdî düşüncelerini öğrenebileceğimiz en önemli kaynak Mekteb-i Mülkiye'de uzun bir süre ders kitâbi olarak okutulan Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel isimli kitabıdır (Mardin, 1994:94). Bu kitap, Tanzimat döneminde Osmanlı liberal iktisât düşüncesinin klasik eseri olarak bilinmektedir. Mehmed Cavid 'in İlm-i İktisad eseri yazılana kadar geleceğin devlet adamlarını yetiştirmekte kullanılmıştır (Arşizen 2011:XXXVI). Yazarın mukaddimede de belirttiği gibi kitabın içeriği beş ana bölümden oluşmaktadır. Klasik iktisât anlayışına uygun olarak tasarlanan kitap, mukaddimeden sonra; Servetin Suret-i İstihsali, Servetin Tedâvülü, Servetin İnkısâmı, Servetin Sûret-i İstihlâki ve Hâtime olmak üzere beş ana başlıktan meydana gelmektedir (Efendi, 2015:55). İlm-i Servet ile ilgili düşüncelerini bu başlıklar altında ifade eden Ohannes, her bir alt başlıkta serbestiyet kavramını vurgulamakta ve himaye kavramını eleştirmektedir. Aşağıda alt başlıklar halinde Ohannes'in zikredilen kitabı temel alınarak serbestiyet kavramı çerçevesinde onun iktisada ait düşünceleri incelenecektir.

3.2.1. İktisât Tanımı ve Metodolojisi

Öncelikle belirtmek gerekir ki Ohannes eserlerinde bir ilim dalı olarak iktisât kavramını kullanmamaktadır. Bunun yerine '*ilm-i servet-i milel*' veya '*ilm-i servet*'

kavramlarını tercih etmektedir. Bu tercih, kitabının isminden de anlaşılacağı üzere kendisinin iktisât ilmüne bakışı hakkında bize ipuçları vermektedir. İktisât, ekonomi politik veyâhut politik iktisât kavramları yerine neden ilm-i servet-i milel³ kavramını tercih ettiğini kitabındaki ifadelerinden görebiliriz. Ohannes, kitabının mukaddimesinde ilm-i servetin tarihçesine atıf yaparak Fizyokratlardan bahsetmektedir. Özellikle iki Fransız; François Quesnay ve Anne Robert Jacques Turgot'un ilm-i servetin esaslarından bahsettiklerini ve 'ekonomi politik' ismiyle siyasi, idarî bilimlerin bir alt dalı olarak kullandıklarını belirtmektedir. Fizyokratlardan sonra ise Adam Smith'in 1776'da neşrettiği Milletlerin Zenginliği isimli dair kitapta, ilk defa ilm-i servetin sınırlarının çizildiğini ve genel kaidelerinin izah edildiğini ifade eden Ohannes, bu kitapla Adam Smith'in ilm-i servetin kurucusu unvanını aldığını belirtmektedir. Adam Smith'ten sonra ise Fransız Jean Baptiste Say'in ilm-i servete ait bir takım meseleleri daha açıklığa kavuşturup bu ilme ait kanunları açık bir şekilde ortaya koyduğunu ve o zamandan beri de ilm-i iktisadın ayrı bir ilim dalı olarak geliştiğini söylemektedir (Efendi, 2015:54).

Ohannes, *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel* isimli kitabının mukaddime kısmında ilm-i servetin tanımı hakkında açıklayıcı bilgiler sunmaktadır. Mukaddimenin hemen başında ulûm-u siyasiyye ve edebiyeye olarak iki ilimden bahsetmektedir. Bunlar siyaset ilmî ve ahlâk ilmidir. Bu ilimlerden maksadın; insan nev'inin maddi ve manevi hallerini anlamak ve bu halleri ıslâh edip iyileştirmek olduğunu ifade etmektedir. İlm-i servetin de bu ilimlere dahil olduğunu ve bu maksadı hedef yaptığını belirten Ohannes, usûl olarak ise ilm-i servet-in diğer ilimlerden ayrıldığını aşağıdaki ifadelerle belirtmektedir:

“Ulûm-u siyasiyye, cemiyet-i beşeriyye emniyet ve adaletin husuliçün insanların ne suretle ictimâ' ve iştirâk eylediklerini bildirir. İlm-i ahlâk, insanın vezâif ve hukukunu tarif eder. İlm-i servet-i milel ise, efrâd-ı beşerin sa'y u amelinden, yani çalışmasından ve bu vasıta ile hûsul-i rahat ve saadetinden bahs eyler.”(Efendi, 2015:51).

Yukarıdaki ifadelerde ilm-i servet tanımlanırken; insanın çalışması neticesinde rahatını ve saadetini kazanması olarak ifade edilmektedir. Bu tanımda dikkatimizi

³ Bundan sonra ilm-i servet olarak kullanılacaktır.

çeken; Ohannes'in klasik iktisadın emeğe yaptığı vurgunun izlerini hissettirmesidir. Her ne kadar kendisi Adam Smith ve David Ricardo gibi emeği değer tek sebebi görmüyorsa da kitabının ilerleyen sayfalarında da görüleceği üzere emek onun için servetin üretimine medar olacak vasıtalarından birincisidir. Diğerleri ise sermaye ve arzdır.

İlm-i servete dahil olan konuları açıklayan Ohannes, beşerî hayatın da bazı kanunlarının olduğunu ve bu kanunlara tâbi olunması nispetinde insanlığın terakki veyâhut tedenni edeceğini söylemektedir. Bu kanunların başlangıcı ise insanın öncelikli olarak kendi menfaati için çalışmakla mükellef olması ve her türlü ihtiyaçlarını bizzat çalışarak giderebilmesidir. İşte insanın bu çalışmalarının en verimli şekliyle nasıl olması gerektiği, çalışmalarının neticesi olan servetin hangi kanunlara binaen ziyadeleştiği, servetin üretimi esnasındaki manilerin neler olduğu ve bu manileri önlemenin ne gibi çarelerinin bulunduğu gibi konuların hepsi ilm-i servetin dahilindedir (Efendi, 2015:52). Buradan hareketle ilm-i servetin mahiyetinin, insanların maddi menfaatlerini idare eden kanunları keşf ve isbat etmek olduğunu belirten Ohannes, servet üretimi için her millette az veya çok bulunan çalışmaya karşı duyulan şevk ve gayretin ziyadeleşmesinin ve bunun mümkün olabilmesi için de 'serbestî-i imâl' kâidesinin, yani üretim serbestliğinin uygulanması gerektiğini ifade eder (Efendi, 2015:52)

Ohannes, kitabının içeriği ve metodolojisi ile ilgili bilgi verirken kitabını servetin üretimi, servetin dolaşımı, servetin dağıtımı, servetin tüketimi ve sonuç kısımları olmak üzere beş kısma ayırdığını belirtmektedir (Efendi, 2015:55). Onun bu tasnifi Say'ın kitabında yaptığı tasnife çok benzemektedir.⁴ Fakat Ohannes kitabını telif ederken farklı dillerde ilm-i servet ile ilgili yazılmış herhangi bir eseri bire bir tercüme etmeyi doğru bulmaz. Yazılan her bir kitabın hangi millet içinde yazılmış ise o milletin ihtiyaçlarına cevap vereceği yâhut ilm-i servetin sadece bir cihetine has olacağı gibi nedenlerden ötürü farklı telif eserlerden istifade ederek onlardan bir bütün çıkarma cihetini tercih etmiştir. Bu noktada da eserlerinde Henri Joseph Leon

⁴ Jean Baptiste Say "A Treatise on Political Economy" isimli kitabını üç ana bölüme ayırtmıştır; servetin üretimi, servetin dağıtımı ve servetin tüketimi. Osmanlı'da iktisât alanında ilk tercümelere birisi olarak ifade edilen bu kitabın Fransızcadan tercümesini ise Ohannes'in selefi Sehak Abru yapmıştır (Fındıkoğlu, 1946:19).

Baudrillard ve Joseph Garnier gibi zamanın Fransız yazarlarının kitaplarını esas kabul ettiğini belirtmiştir (Efendi, 2015:56).

3.2.2. İktisâdî Düşünceye Dair Temel Görüşleri

3.2.2.1. Serbesti-i İmal veya İstihsal-i Servet

Kitabın ilk bölümü olan ve servetin üretiminin anlatıldığı kısma Ohannes, ilk olarak servetin tanımını yapmakla başlamaktadır. Bu tanımı yaparken de ihtiyaç, fayda, mübadele ve kıymet kavramları üzerinden hareket etmektedir. Ohannes'e göre insan yaratılışı gereği maddi ve manevi pek çok şeye ihtiyaç duymaktadır ve bu ihtiyaçlarını da ancak çalışmak ile giderebilir. Ayrıca insanın sahip olduğu sıfatlardan olan 'hürriyet ve ıslah-ı hal' nedeni ile terakki eden ihtiyaçlarını kainattaki hadsiz ve hesapsız maddelerden faydalanarak tedarik etmektedir. İşte bir eşyanın insan ihtiyacını karşılama özelliğine *fayda* denmektedir (Efendi, 2015:57-58). Bu çeşit eşyanın ekseri, zahmet ve meşakkat ile elde edileceğinden ve herkesin her eşyayı meydana getirme imkânı olmaması nedeni ile üretilen mallar insanlar arasında *mübadele* edilecektir. Böylelikle mübadele yoluyla bir malın, mukabilinde diğer malları alabilme özelliği olan, *kıymet* kavramı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kıymet kavramı hem fayda hem de mübadele edilebilme özelliğini içinde barındırmaktadır. Buradan hareketle Ohannes servetin tanımını “ *insanın sa'y u ameliyle husûle gelen ve hem fâidesi hem kıymeti olan şeylere servet itlâk olunur*” cümlesi ile ifade etmektedir (Efendi, 2015:59-61).

Servetin maddi olmayan şeyleri kapsayıp kapsamadığını tartışan Ohannes, Adam Smith ve Robert Thomas Malthus'un görüşlerini paylaşan John Stuart Mill'in ifadelerine yer vermektedir. Ohannes'e göre Mill, maddi servet ile manevi serveti birbirinden ayırmaktadır ve ilim, erdem, ahlâk, adalet gibi hasletlerin maddi servete etkisi yadsınamaz ise de bunları klasik servet tanımı içinde değerlendirmemek gerektiğini belirtmektedir. Çünkü bu manevi servetler mübadeleye dahil olmadıklarından kıymetleri takdir edilememektedir. Bu da servetin tanımında bulunan fayda ve kıymet kavramlarından birinin eksik kalması demektir (Efendi, 2015:60-61).

Ohannes servetin bu tanımından yola çıkarak servetin üretimini ise; eşyanın şekil ve mahiyetini değiştirerek onu faydalı ve değerli hale getirmek yahut eşyanın mevcut fayda ve değerini arttırmak şeklinde tanımlamaktadır. Bu yolda yapılan her türlü çalışmayı da sanat olarak nitelemekte ve servetin sanat icrası ile olacağını belirtmektedir. Ohannes bu noktada servetin altın ve gümüşten ibaret olduğunu ifade

eden Merkantilizmi eleştirir. Merkantilistlerin servetin kaynağını tanımlamakta yaptıkları hatanın sebebini ise yukarıda ifade edilen hakikati anlamamış olmalarına bağlar. Ancak, Merkantilizmden sonra Fizyokratların ve özellikle Adam Smith ve onun takipçilerinin görüşleri ile bu hatanın düzeltildiğini ifade eder. Bunu ifade ederken de Adam Smith ve takipçilerine atıfla servetin asıl kaynağının '*say'u amel*' yani emek olduğunu, emeğin neticesinin de fayda ve kıymet olduğunu belirtmektedir (Efendi, 2015:61-62). Burada şu noktayı ifade etmek gerekir ki; Ohannes, servetin asıl kaynağını ifade ederken Fizyokratların da bir cihetten eksik bir tanımlama getirdiklerini söylemektedir. Çünkü; Fizyokratlar servetin sadece ziraat ile üretilebileceğini düşünmektedirler. Oysa Ohannes bunu *sanayi-i muhtelif*e tabiri ile üç alt kavram üzerinden incelemektedir. Bunlar; ziraat ve hayvancılığı içine alan *sanayi-i arziyye*, fabrikacılık ve inşaatı içine alan *sanayi-i imaliyye* ve *ticaret*dir. Her üçünün de yöntemleri farklı olsa da neticesi servetin üretimi olduğundan Ohannes burada bir ayrıma gitmemiştir (Efendi, 2015).

Servetin üretiminde kendi ifadesiyle *sa'y*, *sermaye* ve *vesait-i tabiiyye* olmak üzere üç vasıta sayan Ohannes, *sa'y* yani emeği birinci şart olarak vurgularken, *vesait-i tabiiyye*yi arz ile hava ve su gibi arza dahil olan şeyler olarak tarif eder. Sermayeyi ise halk arasında kullanılan nakit para anlamı ile değil, servet üretiminde kullanılan tüm mallar olarak kullanmaktadır. Emeği, insanın akli, maddi ve manevi kuvvelerini kullanarak ihtiyaçlarının üretimini gerçekleştirmek, bir diğer ifade ile eşyada bir fayda meydana getirmek olarak tanımlamaktadır. Burada çalışmayı, sadece amele denilen gündelikçi takımına hasretmeyip, tüm insanları kapsadığını belirtirken daha önce ifade ettiği esas nedeniyle ilim, erdem, ahlâk, adalet gibi hasletlerin ve bu yolda yapılan çalışmaların ilm-i servete katkısı olmakla birlikte ilm-i servetten sayılamayacağını belirtmektedir (Efendi 2015:70-72).

Ohannes, emek bahsinde asıl maksadın servetin üretimi olduğunu, çalışmanın ise bir araç olduğunu vurgulayarak bu nedenle emekte israf edilmemesi ve dengeli olunması gerektiğini söylemektedir. Kâr-zarar hesabının iyi yapılması gerektiğini, böyle olmaması durumunda servetin üretiminden ziyade tüketiminin ortaya çıkacağını ifade etmektedir (Efendi, 2015:73).

İnsanların emekleri ile üretime katılmalarını üç kategoride değerlendiren Ohannes, ilk olarak *fünûn-u sînâiyye* olarak tabir ettiği, yapılacak işin ilmî ve teknik

tarafını karşılayan mühendis ve kalfalar gibi insanları, ikinci olarak, ameliyât-ı sinâiye olarak ifade ettiği sermayenin üretiminde çalışan insanları, son olarak ise, işletmelerde çalışan işçileri sayar. Ohannes, insanların bu kategorilerin her birisinde ayrı çalışabildikleri gibi bazı zamanlar da ikisinin veya üçünün aynı zamanda bir şahısta bulunmasının mümkün olduğunu belirtir (Efendi, 2015:73).

Emek ile ilgili görüşlerini bu şekilde belirten Ohannes, emek başta olmak üzere üretim ile serbestiyet arasında bir ilişki kurarak sözü, *serbesti-i imal* olarak adlandırdığı ve ilm-i servete ait görüşlerinin temel esaslarının ilki olan üretimin serbestçe yapılmasına getirir. Ona göre serbesti-i imal, ilm-i servetin esas kaidesi hükmündedir. Burada serbestiyetten maksadı kendi ifadesi ile şu şekildedir:

“Bu kâideden maksad herkesin hangi sanatı tercih ederse, onu işlemeğe ve ihtiyar ettiği yolda çalışmağa, mamulât ve mahsulâtına, kâr ve zararı kendisine aid olmak üzere, dilediği gibi tayin-i fiyat eylemeğe ve bu mamulât ve mahsulâtını dâhil ve hâric-i memlekette menfaat-i mahsusasına en hayırlı addettiği surette mübâdeleye selâhiyeti olmaktır” (Sayar 2008:74).

Ohannes bu tanımında özellikle birkaç hususu vurgulamaktadır. Öncelikle kişilerin üretim süreçlerinde icra edecekleri sanatı tercih etme ve bu yolda çalışma ile ilgili serbestiyeti ifade etmektedir. İkinci olarak kâr ve zarar ile fiyat belirleme hakkının kişiye ait olması ile mülkiyet hakkını belirterek insanların mülk edinmedeki serbestiyetlerine vurgu yapmaktadır. Son olarak ise mübadele işlemlerindeki serbestiyete dikkat çekerek ilm-i servet ile ilgili sacayaklarından üçünü belirtmektedir. Dördüncüsünü ise kitabının ilerleyen bölümlerinde serbesti-i istihlak⁵ olarak ifade etmektedir.

Serbesti-i imal kaidesinin tanımını yapan Ohannes, burada Fizyokratlara da atıf yaparak meşhur *‘Laissez faire, laissez passer’* yani ‘bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler’ sözünün ilk kısmının üretimin serbestiyetine, ikinci kısmının ise mübadelenin serbestiyetine işaret ettiğini belirtmektedir (Efendi, 2015:74).

Ohannes’e göre Fransız liberal iktisât savunucusu Michel Chevalier’in dediği gibi; bir sanatın icra edilmesi maddi bir kuvvetin sarf edilmesinden ziyade aklın hayata

⁵ Ohannes’in kitabında serbesti-i istihlak kavramını bizzat kullanmamaktadır. Fakat kitabının birkaç yerinde bu anlama gelecek cümleleri bulunmaktadır. İlgili başlık altında bunlar ifade edilecektir.

hüküm ve tesirine bağlı olduğundan bu yolda aklın terakki edebilmesi için serbestçe hareket edebilmesi gerekmektedir. Bu şunun için gereklidir; her bir insan kendi şahsi menfaatini muhafaza etmek, sanatından hâsıl olacak neticeden en iyi şekilde istifade etmek ve sanatını ilerletmek için akıl yoluyla türlü çareler düşünür ve sanata olan kabiliyet bu yolla terakki eder. Fakat üretim konusunda serbestiyetin sınırlandırılması ilk olarak insanların şevklerini kırarak ve çalışmaya olan meyillerini zedeleyecektir. Çünkü, şahsi menfaatleri için en uygun gördükleri şekilde sanat icra etmek için teşebbüste bulduklarında serbestiyetin engellenmesinden dolayı türlü engeller ile karşılaşacaklar ve bu da onların şevklerini kıracaktır (Efendi, 2015:74-75).

Diğer taraftan insanların çalışmalarını teşvik etmek veya sanayiye himaye etmek niyetiyle devlet tarafından uygulanan tedbirlerin dahi hükümsüz hatta zararlı olduğunu belirten Ohannes, bu tedbirlerin hiçbirisinin insanın kendi menfaatini koruma ve bu uğurda çalışma isteğinden daha etkili olamayacağını söylemektedir. Bilakis devletin bu yöndeki tedbirleri insanların mesuliyetten kurtulma hissine kapılmalarına ve sonucunda da gayret ve şevklerini kaybetmelerine yol açacaktır. Ohannes bu görüşlerini şu cümle ile özetlemektedir: *'Zira esirlik insanda hem menfaat-i şahsiye, hem de eser-i hürriyet olan mesuliyet hissini imha eder'* (Efendi, 2015:75-76).

Ohannes için serbestî-i imâl konusunda en önemli meselelerden birisi de rekabettir. Ona göre rekabet serbesti-i imalin tâbi bir neticesidir. Çünkü, serbestiyet birçok insanın aynı sanat dalında üretim yapmasına neden olacak ve insanlar arasında mallarının kalite ve fiyat açısından diğerlerinden daha makul olması yönünde bir rekabet hissini uyandıracaktır. Bu rekabet hissi de zaman ilerledikçe piyasada üretilen malların kalite ve fiyat açısından daha iyi bir noktaya gelmesini netice verecek ve böylelikle piyasadaki rekabet, sanayinin terakki etmesi için önemli bir rol oynayacaktır. Burada şu noktaya da temas etmek gerekmektedir. Ohannes, serbestiyetin ve dolayısıyla rekabetin neticelerini ifade ederken Adam Smith'in *görünmez el* kaidesine de dolaylı yoldan atıf yapmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi rekabetin neticesi olarak fiyatın makul bir seviyeye gelmesi ona göre denge fiyatının piyasa tarafından kararlaştırılmasıdır. Buradaki dengeyi o *daire-i itidal* olarak ifade etmektedir. Ayrıca arz ve talepteki dengenin de rekabet sayesinde yine piyasa tarafından sağlanacağını belirten Ohannes, bunu *intizam-ı tabii* olarak adlandırmaktadır (Efendi, 2015:75-77).

Serbestî-i rekabeti savunan Ohannes diğerk taraftan bu meselede itiraz edenlere de birtakım cevaplar vermiştir. Rekabetin su-i istimal edilerek üreticiler tarafından tüketicilerin malın fiyatı ve kalitesi konusunda yanlış yönlendirebileceği ile ilgili itiraza *'bunun çare-i sahihi ahlâk ve efkâr-ı umûmiyyenin ıslâhı ve hatta rekabetin serbestçe cereyanına mâni olan esbâbın izâlesi yolunda aranılmak iktiza eder'* cümlesi ile mukabele ederek, meselenin temelinde cemiyetin ahlâk ve fikir dünyasındaki problemler olduğunu belirtmiştir. Bu noktada tüketicinin hakkının korunması için başvurulmuş tedbirlerin ve kısıtlamaların ise yine bir faydasının olmayacağını ve kişinin menfaatini en iyi surette ancak kendisinin koruyabileceğini ifade etmiştir (Efendi, 2015:77-79).

Ohannes, diğerk taraftan serbestî-i imâlin uygulanmasında birçok mânilerin de olduğunu belirtmektedir. Mevâni-i tabiiyye olarak adlandırdığı ilk mâni için insanların farklı derecelerde olan zekâ ve istidatlarının yanı sıra, arazinin yine farklı derecelerde olan verimliliği ve içinde barındırdığı madenler gibi hususları saymaktadır. İkinci olarak ifade ettiği mevâni-i mevzua için ise, insanlar tarafından zamanla meydana getirilen örf, adet, ahlâk ve kanun gibi hususları ifade etmektedir. Her iki maninin de neticesinin inhisar yâhut imtiyaz olduğunu belirten Ohannes, tabii yollardan oluşan mânilerin neticesinde meydana gelen imtiyazların her ne kadar engellenmesi mümkün olmasa da himaye usulünün ıslahı ile bu imtiyazlardan doğan farkın giderileceğini ifade etmektedir. Ayrıca bu imtiyazların hürriyet ve mülkiyet hakkı gereğince de hükümet tarafından himaye edilmesi gerektiğini belirtmektedir (Efendi, 2015:79).

İfadelerinden anlaşılan o ki; Ohannes mevani-i tabiiyye yoluyla oluşan imtiyazları ilm-i servet için çok büyük bir tehlike olarak görmemektedir. Fakat aynı şeyleri mevani-i mevzua için söyleyemeyiz. Çünkü, Ohannes'e göre, bu mânilerin defedilmesi ilmi-i servetin en birinci hedeflerindedir. Bu tür manileri iki kısma ayıran Ohannes, ilk olarak yed-i vahid olarak ifade ettiği bir şahıs veya belli bir zümrenin menfaati için üretimde tekelin oluşturulması veyâhut bazı sanatların icra edilmesinde belirli bir gruba izin verilmesinden bahseder. Özellikle bu son gruba Osmanlı'daki lonca teşkilatı ve Avrupa'daki benzerlerini örnek vermektedir. Esnaf nizamâtı dahilinde zikrettiği bu tür kurumların belli bir hiyerarşi oluşturarak isteyen herkesin istediği sanatı yapmasına, istediği fiyat üzerinden ticaretini gerçekleştirmesine engel olduğunu ve bu şekilde üretimdeki serbestiyetin ortadan kalkarak, servetin üretimini

sınırladığını belirtmektedir. Tarihten de örnekler veren Ohannes, Fransa ve İtalya'nın geçirdiği süreçleri nazara vererek iddiasına delil getirmektedir. İkinci tür mânileri ise hükümetlerin, ya milli geliri arttırmak yahut hukuku, emniyeti ve milletin menfaatini muhafaza etmek için bir kısım işleri kendi tekellerine alması olarak ifade etmektedir. Burada milli geliri arttırmaya yönelik imtiyazları sayarken tuz, tütün ve oyun kağıdının devlet tarafından üretilmesini örnek olarak gösteren Ohannes, her ne kadar tütün ve oyun kağıdının milletin sağlığı ve ahlâkı açısından tartışmalı olsa da devletin buradan bir gelir elde etmesi durumunda bunun ilmi-i servete dahil olduğunu ifade eder. Diğer taraftan barut, patlayıcı madde ve savaş gemisi üretimi gibi milletin emniyetini muhafaza yönünde yapılan imtiyazında serbesti-i sanayi dahilinde icra olunması halinde daha iyi olacağını belirtmektedir. Özellikle belirtmek gerekir ki Ohannes, hükümetin bu belirtilen kategoriler dışında piyasanın üretmesi gereken normal malları üretmesini doğru bulmamaktadır. Bu tarz bir yaklaşımın sonucunda ilk olarak memurların kendi menfaatleri için çalışmamaları sebebi ile üretimde verimsizliğin olacağını, ikinci olarak devlet kurumlarının genel yapısı itibarı ile fazla memur çalıştırmamasından kaynaklanan israfın ortaya çıkacağını ve üretim mallarının uygun fiyata alınamaması gibi maliyeti arttıran sonuçların meydana geleceğini, son olarak ise insanların devletin bulunduğu bir piyasaya girmekte çekince göstereceklerini belirtmektedir. Bu nedenlerden ötürü ilm-i servetçe serbesti-i imal noktasındaki bu mânilerin giderilmesi başlıca vazifelerdendir (Efendi, 2015:80-85).

Diğer taraftan taksim-i amal yani iş bölümü ile ilgili görüşlerini aktaran Ohannes, iş bölümünün servet üretimine etkisini Say'ın oyun kâğıdı fabrikası ve Smith'in toplu iğne fabrikası örnekleri üzerinden açıklamaya başlamaktadır. İş bölümünün servet üretimindeki bu etkisini üç sebep üzerinden açıklayan Adam Smith'in görüşlerini paylaşan Ohannes, bu üç sebebe kendisi de iki sebep ekleyerek görüşlerini daha da net olarak ifade etmektedir (Efendi, 2015:86). Adam Smith'e göre iş bölümü neticesinde üretimdeki çıktının artması ilk olarak; her bir işçinin el yatkınlığı sayesinde yaptığı işte uzmanlaşması ikinci olarak; farklı işler yapmanın neticesinde iki iş arası harcanan vakitten tasarruf edilmesi son olarak ise; işçinin işini kolaylaştıran ve zamandan tasarruf etmesini sağlayan bir çok makinenin üretilmesinden kaynaklanmaktadır (Smith, 2014:9). Ohannes'in eklediği iki sebep ise, her işi o işte kabiliyeti olana vermekle işçide bulunan kabiliyeti en verimli şekilde kullanmak ve iş

bölümünün doğru bir şekilde yapılması ile birlikte diğer sermaye mallarının hiç birinin atıl durumda kalmamasıdır (Efendi, 2015:87).

Ohannes, medeniyet terakki ettikçe üretilen malların artacağını, bu artışın da iş bölümünü netice vereceğini söyleyerek iş bölümü ile medeniyetin terakkisini ilişkilendirmektedir. Diğer bir ifadesinde ise iş bölümünün kaynağı olarak mübadeleyi göstermektedir. Eğer bir işletme iş bölümü vasıtası ile uzmanlaşmaya gidip üretimini arttırıyorsa, bu ürettiği malları mübadele edecek, diğer bir ifade ile satacak yerlerin bulunduğunu göstermektedir. Aksi takdirde böyle bir imkânın olmaması durumunda işveren iş bölümüne gitmeyecek ve bir kısım çalışanlarını başka işlerde istihdam edecektir (Efendi, 2015:88).

Bir ülke içerisinde herkesin her bir ihtiyacını tek başına gideremeyeceğini, günlük kullandığı en basit eşyalara sahip olmak için bile diğer insanların yardımına muhtaç olduğunu belirten Ohannes aynı durumun milletler, devletler arasında da geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Nasıl ki üretim süreçlerine dahil olmak açısından her bir insanın kabiliyeti, imkânları farklı ise milletlerin de ayırt edici özelliklerinin bulunması, belli bir kısım alanlarda uzmanlaşmış olmaları tabiidir. Bu tabiiliğin neticesi olarak milletler ihtiyaç duydukları eşyaları daha uygun ve daha kaliteli bir surette başka ülkelerden temin edebileceklerdir. Bu nedenle Ohannes, iş bölümünün gerek ülke içerisinde gerekse milletlerarası alanda uygulanması gerektiğini ifade etmektedir. Bu noktada iş bölümüne yapılan itirazlara karşı, hiçbir kanunun mutlak olarak zararsız olmadığını belirten Ohannes, yine de iş bölümünün menfaatinin zararının çok üzerinde olduğunu söylemektedir. Yapılan itirazlardan en önemlisi; bir işte meleke sahibi olan bir insan o işten ayrıldığı zaman başka bir iş bulamaması, bulsa bile o işte de meleke sahibi olmasının zaman alacağıdır. Halbuki medeniyetin terakki etmediği yerlerde, kırsal bölgelerde bir insan birçok işini kendisi yapar ve birçok ihtiyacını giderir. Ohannes, bir insanın bu şekilde işsiz kalmasını sadece iş bölümü kaidesine bağlamamak gerektiğini, bunun asıl sebebinin sanayinin gelişmemesi ve gerekli tedbirlerin alınmaması olduğunu belirtir. Fakat ona göre bu durum geçicidir ve piyasa kısa süre sonra tekrar dengeye gelerek meydana gelen zararı telafi edecektir (Efendi, 2015:89-92).

Servetin üretiminde emeğin dışında ikinci etken olarak sermayeyi sayan Ohannes, bir üretimin neticesinde meydana gelen ve yine üretim süreçlerinde

kullanılan malları sermaye olarak tarif etmektedir. Sermayenin halk arasında kullanıldığı şekliyle sadece nakit paradan ibaret olmadığını ve hatta nakit paranın sermayenin üretimde gördüğü hizmeti yerine getirebilmesi için diğer eşyalarla mübadele edilebilmesi gerektiğini belirterek, sermayenin tanımını eşyanın bizzat kendisi üzerinden değil kullanım şekli üzerinden yapmaktadır. Sermayeyi ilk olarak iki kısma ayıran Ohannes, Adam Smith'in ifade ettiği sabit ve değişken sermayeyi zikreder. Buna ek olarak ise sermayeyi maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayırır. Burada manevi sermaye, daha önce de belirttiğimiz gibi ilim, ahlak, edep gibi değerlerden oluşmaktadır (Efendi, 2015:92-95).

Sermaye ve tasarruf ilişkisine de değinen Ohannes, sermayenin oluşumunu tasarrufa bağlamaktadır. Burada tasarrufu harcamamak ile eş tutmamakta tam aksine tasarrufun harcanmak üzere, sarf edilmek üzere yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Fakat burada da tasarrufun harcanması ile israf arasında bir karşılaştırma yaparak tasarrufun sermaye olarak üretimin artmasına imkan verecek işlerde kullanılması gerektiğini, adi masraflar olarak nitelendirdiği hiçbir getirisi olmayan işlerde israf edilmemesi gerektiğini söylemektedir (Efendi, 2015:96-97).

Ohannes'e göre, sermaye ile emeğin menfaatlerinin çatıştığını dolayısı ile bir arada olamayacağını iddia edenler yanılmaktadır. Bu noktada az bir sermayesi olanların başkalarının emek gücüne ihtiyaçları yoktur, her işlerini kendileri halledebilirler. Fakat sermayesi ziyade olanlar emek gücünü çalıştırmaya da mecburdurlar. Bu şekilde hem sermaye sahibi hem de emek sahibi üç şekilde birbirine muhtaçtırlar. İlk olarak sermaye sahibi ücret mukabilinde emeği çalıştırır, ikinci olarak sermaye sahibi emek gücüne sahip olan kişiye karşılığında faiz almak üzere borç verir, son olarak da sermaye ve emek ortaklığı kurularak hâsıl olan kâr ve zarar paylaşılır (Efendi, 2015:100-101).

Servetin üretiminde üçüncü etmen olarak vesait-i tabiiyyeyi yani arzı sayan Ohannes, arzın sadece ziraat yapılan toprak olarak anlaşılmamasını, arz ile ilişkili olan madenlerin, taş ocaklarının, ormanların, akarsu ve göllerin de birlikte düşünülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ohannes'e göre arzın servet üretiminde iki faktörü bulunmaktadır. Bunlardan ilki, arzın zaten kendisinde bulunan tabii özellikleri, diğeri ise insanın arzı işlemesi ve emek vermesi sonucu oluşan özellikleri. Birinci özellik açısından bakıldığında arzın bir mülkiyet olarak, ikinci özellik açısından ise bir

sermaye olarak değerlendirilmesi mümkündür. Hatta Ohannes'in ifadesine göre bazı iktisatçılar arzı sermayeden sayarak, üretim araçlarını emek ve sermaye olarak iki kısma ayırmaktadırlar. Diğer taraftan Ohannes arz ile ilgili iki özellik belirtmektedir. Bunlar; arzın, toprağın dünya üzerinde sınırlı bir miktarda olması ve farklı yapılarda, farklı verimlilikte olmasıdır. Özellikle arzın sınırlı bir miktarda olması meselesinde Malthus'a da atıf yapmakta ve onun nüfus arttıkça arzın ve dolayısıyla ondan üretilen yiyeceklerin yetersiz kalacağı görüşünü belirtmektedir. Burada önemli olan ziraatın terakki etmesidir. Bunun için ise serbesti-i imal kaidesinin ve mülkiyet hakkının doğru bir şekilde uygulanması gerekmektedir (Efendi, 2015:115-29).

3.2.2.2. Hakk-ı Mülkiyet

Ohannes'in iktisâdî düşüncesini temellendirdiği ikinci kavram, *hakk-ı mülkiyet* diğer bir ifade ile mülk edinme hakkıdır. Servetin ziyadeleşmesinin başlıca esaslarından biri olarak belirtilen hakk-ı mülkiyet, Ohannes' in ifadesi ile "*insanın meşru'an kendisine ait olan şeyleri, hiçbir taraftan dâhil ve taarruz olunmamak üzere kemâl-i serbestî ile isti'mâl edebilmesi hakkıdır.*" (Efendi, 2015:129). Tanımda iki husus öne çıkmaktadır. İlk olarak, meşru'an kelimesi ile mülkiyetin bir şartı olan sahip olunan malın meşru yollarla yani ya bizzat kendi emeği ile ya da mübadele yolu ile elde edilmiş olmasıdır. Burada serbesti-i imal kaidesinin de etkisi bulunmaktadır. İkinci olarak ise kemal-i serbesti ifadesi ile tam bir serbestiyet ve hürriyet ile o mala sahip olunması ve istimalinde, kullanımında hiçbir engelin bulunmamasıdır. Ohannes, bu bahiste mülkiyet hakkının, hürriyet, sa'y, serbesti-i imal, serbesti-i mübadele ve serbesti-i istihlak ile olan ilişkilerine değinmiştir ve bir cihette kendisinin ilm-i servet ile ilgili görüşlerinin temel cümlesini kurmuştur. Bahsettiğimiz bu durumu kendisi şu şekilde ifade etmektedir:

"Kurun-u sâbık 'ekonomist'leri ibtidâ hakk-ı temellükü insanın sa'yı üzerine tesis ile bu hakka bir kat daha takviyet verdiler ve sa'yı da insanın kuvâ-yı maddiye ve akliyesine, yani sıfat-ı hürriyetine rabt ederek, bütün ilm-i serveti bu esas üzerine bina ettiler. Bu surette insanın kuvâ-yı tabiiyyesi-ki bunların isti'mâlinde muhayyer olması hürriyetini ima eder- en hâs malı demek olduğu gibi, bu vasıta ile husule getirdiği şeylere de mâlik olması ve bunları istediği gibi sarf edebilmesi lazım gelir ve sa'yinin semeresi ister derhal istihlâk olunsun ister tasarruf ve idare olunarak sermaye

şeklinde terâküm ettirilsin, mücerred kendisine aid olmak ve kendisinin beğendiği surette sarf olunabilmek iktiza eder.” (Efendi, 2015:130).

Ohannes, geçmiş iktisatçılara da atıfla, hürriyet temelinde kullanılan emeğin -ki emek, mülkiyet açısından insanın elindeki ilk şeydir- serbesti-i imal kaidesi çerçevesinde kullanılması neticesinde insanın, meydana getirdiği ürünlere malik olması ve bu ürünlerin mübadele edilmesi yâhut istenildiği gibi kullanılmasında da hür olmasını ilm-i servetin esası olarak nitelendirmektedir.

Ohannes’e göre mülkiyet hakkı insan fitratının bir gereğidir. Bu nedenle en vahşi kabileler de dahil olmak üzere her toplumda az yâhut çok mülkiyet hakkı görülmektedir. Bu hakkın teminatı ise medeniyetin terakkisi ile doğru orantılıdır. Teminat altına alınmadığında üretimde çeşitlilik ve verimlilik artmayacak dolayısı ile servetin ziyadeleşmesi engellenmiş olacaktır. Bu nedenle mülkiyet, sa’y ve servet birbirine bağlıdır ve birbirini netice vermektedir (Efendi, 2015:129-33).

Mülkiyet meselesinde arazi mülkiyeti konusuna değinen Ohannes, sahipsiz toprağın mülk edinilip, mahsulünün de istenildiği gibi kullanılmasını diğer insanların malını gasp etmek olarak algılayan görüşe karşı, bunun gasp olmadığını, sahipsiz arazinin işlenerek verimli hale getirilmesinin tam aksine adalete de muvafık olduğunu belirtmektedir. Çünkü işlenmemiş toprağın hiçbir kıymetinin olmadığını ancak emek ve sermayenin kullanılarak toprağın işlenmesi neticesinde bir kıymetinin olacağını söylemektedir. Diğer taraftan Ohannes, arazinin toplumdaki insanlar arasında eşit olarak paylaşılmasının yâhut toplum adına vekil olarak devletin araziyi kiraya vererek gelirin devlet tarafından kullanılmasının gerektiğini düşünen komünist görüşe karşı çıkmıştır. Ona göre bu durum, Allah’ın, arzı umum insanların istifadesine sunması hakikatine ters düşmektedir. Ayrıca gelişmiş milletlerde görüldüğü gibi arzın bir kısım insanlara kiraya verilerek diğer insanların ondan mahrum olması, diğer bir ifade ile imtiyazın ortaya çıkması servetin üretiminde bir kısım zararları meydana getirmektedir. Diğer taraftan, insanlar arasında eşit bir şekilde paylaşımı neticesinde her kişiye az bir miktar düşeceği için verimlilik de olmayacaktır. Burada Say’ın ‘eğer bir insanın fakir olması kötü bir şey ise tüm insanların aynı şekilde fakir olması daha kötüdür’ sözünü de aktararak fikriyatını desteklemiştir (Efendi, 2015:131-32).

Ohannes'e göre şahsi mülkiyet medeniyetin terakki etmesinin başlıca sebeplerindedir. Çünkü, mülk edinme hürriyetine sahip olmayan kişi geleceği ile ilgili zihninde bir plan yapamaz ve bunun için bir çaba sarf etmez. Üreteceği malın kendisine ait olmayacağını düşünmesi kişinin çalışmaya olan şevkini kırarak, emek ve sermaye âtil kalacak, neticede ise üretim sekteye uğrayacaktır (Efendi, 2015:131).

Mülkün hibe, mübadele ve veraset yoluyla diğer insanlara bırakılmasının da mülkiyet hakkına dahil olduğunu belirten Ohannes, bunların yapılmadığı durumlarda, mülkiyetin sözden ibaret kalacağını ve servet üretiminin sekteye uğrayacağını söylemektedir. Örneğin; veraset yoluyla insanların çocuklarına mülklerini bırakamayacakları bir durumda mülk sahibi tasarruf edip mülkünü çoğaltmak için uğraşmayacak, sermayenin gelişmesini ve dolayısıyla servetin ziyadeleşmesi engellenmiş olacaktır. Bu durum günü birlik çalışma tarzını da meydana getirecektir (Efendi, 2015:132-33).

3.2.2.3. Serbestî-i Mübadelât

Ohannes'e göre, serbesti-i mübadelat, serbesti-i imalin bir ciheti olduğu gibi, hakk-ı mülkiyetin dahi neticesidir (Efendi, 2015:148).

Ohannes'e göre serbesti-i imalin ve hakkı mülkiyetin doğal bir neticesi serbesti-i mübadeledir. Mübadele ise iki kişi arasında kıymetçe denk olan şeylerin değişiminden ibarettir. Bu değişimin konusu bir mal olabildiği gibi emek veya hizmet de olabilir. Değişim aynen yapılabildiği gibi genellikle meskukat yani akçe veyâhut günümüz tabirince para vasıtası ile yapılmaktadır. Fakat bu işlem mübadelenin mahiyetini değiştirmemektedir. Çünkü Ohannes'e göre para dahi bir maldır. Böyle düşünmesinin sebebi; parayı bir mübadele aracı görmesidir. Para, nihayetinde tekrardan başka bir mal veya hizmet alımı için kullanılmış olacak ve dolayısıyla ilk başta para ile mübadele edilen mal veya hizmet daha sonra paranın satın alacağı mal veya hizmet ile mübadele edilmiş olmaktadır. Jean Baptiste Say'ın de bu noktaya dikkat çektiğini belirten Ohannes, burada esas olarak iki malın mübadele edildiğini söylemektedir (Efendi, 2015:141-44).

Diğer bir noktadan mübadelenin sebeplerinden birini, kişinin bütün ihtiyaçlarını kendi üretimi ile temin edemiyor olması şeklinde ifade eden Ohannes, mübadele sureti ile elde ettiği mallara nispeten kendi üretiminin hiç hükmünde olduğunu

belirtmektedir. Lakin bu hiç hükmünde olan üretimi ile ihtiyacı olan diğer bütün şeylere sahip olabilmektedir. Burada iki kişiyi mübadeleye sevk eden etmen, iki tarafın da menfaatinin bulunmasıdır. Ohannes, bu neticenin meydana gelmesini tabii, doğal bir kanun olarak nitelendirmektedir. İşte mübadele usulünün faydası ve gerekliliği bu noktadan kaynaklanmaktadır. Bu neticenin ve faydanın oluşumunda hükümetin müdahalesini sadece bu mübadelenin gerçekleşebilmesi için kişiler arasındaki işlemlerin, sözleşmelerin emniyetli bir şekilde icra edilmesi ve hürriyetin muhafaza edilmesi hususlarında gerekli bulmaktadır (Efendi, 2015:142-45).

Burada Ohannes, Jean Baptiste Say'ın '*mahreçler kanunu*' yâhut '*say kanunu*' olarak bilinen teorisinden bahsetmektedir. Ona göre bu kanunun esası, eşyanın mübadele edilmesine dayanmaktadır (Efendi, 2015:145). Mahreçler kanunu; yukarıda da ifade edildiği gibi aslında insanların para taleplerinin mal ve hizmet talebi dışında bir anlama gelmediğini ifade ederek, neticesinde '*her arz kendi talebini doğurur*' söyleminin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Küçükkalay, 2015:240). Ohannes, mahreç kelimesinden maksadın; her türlü mal ve hizmetin satılabileceği ortam olduğunu söylemektedir ki ona göre bu ortam olmadıkça mübadele dahi mümkün olmayacaktır. Mahreçler kanunu ile ilgili açıklamasına bakarsak; Ohannes'e göre bir mal üretimi gerçekleştiğinde üretimi yapan kişi bu elindeki malı derhal satmak isteyecektir. Bunu yukarıda da belirttiğimiz üzere ya mal karşılığında ya da para karşılığında yapacaktır. Para karşılığında yapmış olsa bile nihayetinde o para ile yine bir mal satın alacaktır. Böylelikle bir malın satışından sağlanan gelir dolaylı olarak başka bir kişinin mal satımına neden olacaktır. Neticede gelir arttıkça sarfiyat ve tüketim de artmaktadır. Böylelikle farklı sektörlerin ve farklı gelir tabakasındaki insanların birbirlerinin maddeten terakki etmesine ve servetini arttırmasına neden olduğunu belirtmek gerekir. Ohannes, bu nedenlerden dolayı klasik iktisât düşüncesindeki, ferdin menfaatinin toplumun menfaati ile paralel olduğu görüşünü savunmuş ve buna itiraz edenleri eleştirmiştir. Fakat üretimin gereğinden fazla olması yâhut üretim yapılacak şeyin ihtiyacın haricinde belirlenmiş olması nedeni ile bazı malların satılamaması da vuku bulmaktadır. Bu durum krizlerin çıkma sebeplerinden birisidir. Her arz kendi talebini doğurur söylemi açısından değerlendirildiğinde burada temel problem, üretilen malın fazla olması değil ihtiyaca göre üretilmemiş olmasıdır (Efendi, 2015:145-47).

Mübadelenin tarifini ve mahiyetini ifade eden Ohannes, mübadelenin esasını oluşturan bazı kavramları da açıklamaktadır. Bunlardan en önemlileri; kıymet, fiyat, para ve borçtur. Serbesti-i mübadelat kanununun anlaşılması için bu kavramların incelenmesinin önemini vurgulayan Ohannes, ilk olarak kıymet kavramı ile başlamaktadır.

Yukarıda ifade edildiği gibi servetin üretiminde mübadelenin önemine değinen Ohannes, dolayısıyla bu noktada eşyanın kıymeti meselesinin de pek ehemmiyetli olduğunu belirtmektedir. Çünkü servete dair her mesele az veya çok kıymet meselesi üzerinden açıklanacağından, kıymetin tayin edilmesi önem arz etmektedir. Ohannes' in tanımına göre servet; Adam Smith'in ve diğer bir kısım iktisatçıların da tarifi üzere *mübadele kıymeti* olarak adlandırılan şeydir. Buna göre kıymet; bir eşyanın mukabilinde başka bir eşyayı alabilme kuvveti olarak tanımlanmaktadır. Fakat burada kıymetin fiyat ile karıştırıldığını belirten Ohannes, fiyatı bir şeyin para ile takdir olunan değeri olarak ifade etmektedir. Bu takdirde kıymet bir şeyin başka bir şeye nispetle olan değeri anlamına gelmektedir. Ayrıca Ohannes, tüm eşyaların fiyatlarının birden artabileceğini fakat kıymetlerinin birden artamayacağını da söyleyerek kıymet ile fiyatın diğer bir farkını da belirtmektedir (Efendi, 2015:148-50).

Bir eşyanın kıymet kesbetmesini üç şarta bağlayan Ohannes, ilk olarak fayda sağlamasını, ikici olarak mübadele edilebilir olmasını, son olarak ise sa'y ve sermaye neticesinde meydana gelmiş olmasını sayar. Diğer taraftan ifade edilen tarifine binaen kıymetin ölçümünde nasıl bir usul izleneceği sorusunu önemli bulan Ohannes, Adam Smith'in, emeği kıymetin ölçüsü olarak kabul eden *emek-değer* teorisini kabul etmemektedir. Ona göre sa'y yani emek, kıymetin ortaya çıkmasında daima etkili olsa da tek başına ölçü olamaz. Ohannes' e göre Adam Smith sa'yi sabit bir şey olarak varsayıp kıymetin her zaman ve mekânda bununla ölçülebileceğini zannederek hata etmiştir. Ayrıca kıymetin üç şarta bağlı olduğunu söyleyerek de sadece sa'ye göre kıymetin ölçülmesinin yanlış olacağını belirtmiştir. Ohannes, Jean Baptiste Say'ın 'kıymetin esas ölçüsünü bulmak terbi-i daire olarak bilinen yüz ölçümü verilen bir daireye eşit olacak bir daire çizmeye benzer' sözüne atıfla meselenin imkânsızlığına işaret etmektedir (Efendi, 2015:150-53).

Fakat Ohannes, her ne kadar kıymetin ölçüsünü bulmanın imkânsız olduğunu söylese de mübadele işlemlerinde her türlü eşyanın kıymetinin yaklaşık olarak

meskûkât (akçe) yani para ile ölçülebileceğini belirtmektedir. Bunun da bir eşyanın fiyatının belirlenmesi olarak ifade etmektedir. David Ricardo'nun fiyatın sadece üretim maliyeti ile belirlendiği görüşüne karşı çıkan Ohannes, fiyatın yükselmesi yâhut düşmesinin sebeplerini sayarken üretim maliyetlerine ek olarak, arz talep dengesini ve akçenin yani günümüzdeki kullanımı ile paranın değerini de eklemektedir. Bu nedenle servetin hesaplanmasında asıl ehemmiyetli nokta fiyat değildir. Dolayısıyla servetin üretim yöntemi ile hesaplanması bize doğru sonucu vermeyecektir. Ohannes'e göre fiyatın doğal seyrini bulması piyasanın serbestliği ile doğrudan ilişkilidir. Eşyanın fiyatını tayin eden esas şeyin rekabet olduğu bununla anlaşılmaktadır. Bu nedenle hükümetin eşyanın fiyatına müdahale etmesinin bir faydası bulunmamaktadır. Bu müdahale çeşitlerinden birisi fiyata narh koymaktır. Yani eşyanın tabii fiyatından ya yüksek ya da düşük bir miktar belirlemektir. Ohannes, bu durumun ya üreticinin ya da tüketicinin zararı ile sonuçlanması nedeni ile müdahaleyi reddetmektedir. Bu müdahalenin ancak demiryolları gibi imtiyaz üzere işleyen işler hakkında makbul olacağı kanaatindedir (Efendi, 2015:153-60).

Ohannes'in para ile ilgili görüşlerinde de klasik iktisadın izlerini bulmak mümkündür. Ona göre para temelde bir mübadele aracıdır. Altın ve gümüş üzerinde parayı değerlendirirken merkantilist düşüncedeki servetin altın ve gümüşten müteşekkil olduğu görüşünü de tekrardan eleştirmiştir. Adam Smith'in, para hem mübadelede hem de kıymetin ölçülmesinde bir araç olması nedeni ile halk arasında servet ile eş tutulmaktadır görüşünü paylaşan Ohannes, bunun her şahsın menfaatini düşünmekle meydana gelecek bir neticenin bütün topluma tatbik edilmesinden kaynaklandığını belirtmektedir. Çünkü; bir insanın başkasına nispetle fazla paraya sahip olması daha zengin olduğu anlamına gelebilir. Fakat bir mahalde herkesin elindeki para miktarının mübadele için gereğinden fazla artması paranın alım gücünü düşürecek ve kıymetini noksanlaştıracaktır. Bu nedenle paranın ziyadeleşmesi ile memleketlerin zenginleşmeyeceğini tam aksine bunun ekonomik durgunluktan da meydana gelebileceğini nazara vererek merkantilist düşünce karşısında klasik bir iktisatçı olarak tavır almaktadır. Bu noktada paranın tedavüldeki miktarının arttırılması yâhut azaltılması yönündeki hükümet müdahalelerini de doğru bulmayan Ohannes, paranın fazla ve kıymetsiz olduğu memleketlerden az ve kıymetli olduğu memleketlere akarak doğal seviyesini bulacağını belirtmektedir. Bu doğal dengenin de

serbestiyetin olduğu memleketlerde daha kolaylıkla olacağını söylemektedir (Efendi, 2015:161-66).

Meskukat-ı madeniyye ve evrak-ı nakdiyye olarak madeni parayı ve kâğıt parayı karşılaştıran Ohannes, gelişmiş ülkelerin kâğıt parayı gelişmemiş ülkelerin ise madeni parayı kullandıklarını belirtmektedir. Çünkü zengin ülkelerde tedavülün daha sık olması piyasada az bir madeni para ile işlemlerin görülmesini kolaylaştırmaktadır. Gelişmemiş ülkelerde ise emniyetin daha az olması ve insanlar arasında güvenin sağlanmamış olması peşin alışverişi güçlendirmiş ve bu nedenle tedavüldeki madeni paranın miktarı daha da artmıştır. Diğer taraftan Ohannes, kâğıt paranın altın ve gümüşten meydana gelen madeni paraya tercih edilmesinde sebep olarak birkaç hususu daha zikreder. Bunlardan birincisi, altın ve gümüşün sadece bir mübadele aracı olması ve kendi zatında servetin ziyadeleşmesine bir katkısının olmaması nedeni ile mübadele aracının kıymeti ne kadar düşük olursa o kadar iyi olmasıdır. İkinci olarak altın ve gümüşün üretimindeki ve naklindeki zorluklardır. Üçüncü olarak altın ve gümüşün kullanıldıkça aşınmadan kaynaklı değer kaybıdır. Son olarak ise bazı vakitlerde bu iki madenin kıymetlerinin değişmesidir. Bunlara mukabil kâğıt paranın kıymetinin neredeyse yok hükmünde olması ve tedavülünün çok az masrafla yapılması madeni paraya bir alternatif olmasına neden olmuştur. Bu nedenlerden dolayıdır ki kâğıt para kullanımını destekleyen Ohannes, Ricardo'nun '*en mükemmel meskukat evrak-ı nakdiyyedir*' sözünü naklederek kendi düşüncesini desteklemiştir (Efendi, 2015:185-90).

Serbesti-i mübadelâtı serbesti-i imalin bir neticesi olarak gören Ohannes, mübadelenin ticaret serbestiyetine dayandığını ifade etmektedir. Bunun da iç ve dış ticaret olmak üzere iki çeşit olduğunu söylemektedir. Her iki ticaretin neticesinde de taksim-i amal kaidesinin faydaları ortaya çıkmaktadır. Çünkü ülke içinde ve dışında farklı yerlerde üretilme istidadına sahip ürünler üretilip, fazla malların piyasaya sürülerek serbesti-i mübadelat diğer bir ifade ile serbesti-i ticaret sayesinde diğer bölgelere ulaşması herkesin istediği mala daha kolay ve daha ucuz ulaşmasına neden olacaktır. Ohannes'e göre buradaki iş bölümü ve serbestiyetin bir neticesi de farklı bölgelerdeki insanların ticaret sayesinde birbirleri ile ittihad etmesidir. Fakat diğer meselelerde olduğu gibi ticaret serbestliğinde dahi bazı mâniler bulunmaktadır. Temel olarak iki mâniden bahseden Ohannes, ilk olarak üretilen malların bir şehirden diğer

bir şehre taşınması sırasında uygulanan vergilerdir. Gerek kara yoluyla gerekse deniz yoluyla nakledilen mallara uygulanan bu gümrüklerin özellikle taşımacılık sektöründe ilerlememiş bir ülke için maliyette ve nihayetinde ürünün fiyatında ciddi artışlara sebep olacağını belirtmektedir. Ohannes, ikinci mâni olarak ise ziraat ürünlerinin üretim ve satımı ile ilgili hükümet müdahalelerini zikretmektedir. Burada üretici ve tüccarın ayrı kişiler olmasını savunarak halkın ekserinin görüşüne muhalefet eden Ohannes, burada da iş bölümünü nazara vermektedir. Ürünlerin tüketicilere gerek nakliye masrafları açısından gerekse ürünlerin bozulmaması açısından daha kolay bir suretle ulaşacağını ifade etmektedir. Tüccarların ürünleri daha yüksek fiyattan satmalarının mümkün olduğuna dair itirazlara ise bunun ticaret ve rekabetin serbestliği ile ilgili olduğu ve nihayetinde rekabet neticesinde en uygun fiyattan satılacağını belirtmektedir. Hatta buradaki serbestlik konusunda tüccarların malların fiyatlarının yükseleceği zamanı bekleyerek ilk etapta satmamalarını da doğru bulduğunu söylemektedir. Lakin ürünlere ihtiyacın şiddetli olduğu zamanlarda bu stokçuluğun yapılmasını doğru bulmamaktadır ki ifadesine göre bu durum tüccarın da menfaatine değildir (Efendi, 2015:224-28).

Dış ticaret serbestliği ile ilgili ifadelerinde Ohannes'in odaklandığı nokta klasik iktisâdî görüşte Smith ve Ricardo'nun ihtilafı olduğu noktadır. Bilindiği üzere klasik iktisatta dış ticaret teorilerinde Smith Mutlak Üstünlükler Teorisini savunurken, Ricardo ise Smith'in görüşlerini geliştirerek Mukayeseli Üstünlükler Teorisini ortaya koymuştur. Smith her ülkenin mutlak manada üretiminde üstün olduğu bir malda uzmanlaşmasının ve bu malların ülkeler arası ticaretinin yapılmasının servetin arttırılmasını netice vereceğini söylerken, Ricardo daha farklı bir açıdan yaklaşarak bir ülkenin her iki malda da mutlak üstünlüğe sahip olması durumunda her iki ülkenin de bu ticareten karlı çıkmasını netice verecek bir teori öne sürmektedir. Ricardo, ülkelerin karşılaştırmalı olarak üstün oldukları üretimde uzmanlaşmaları ve ticaretin bu ürünler üzerinden yapılması neticesinde her iki ülkenin de kazançlı çıkacağını söylemektedir (Küçükkalay, 2015:242-43). Ohannes, ilgili bölümde Smith ve Ricardo'nun isimlerini ve teorilerini zikretmese de tarifleri Ricardo'nun Mukayeseli Üstünlükler Teorisini kabul ettiğini göstermektedir. Bunun sebebi de dış ticarete her iki ülkenin hâsılatının bu suretle ziyadeleşmesidir (Efendi, 2015:231).

Ohannes, dış ticarete ihracat ve ithalatın birlikte olması gerektiğini savunarak merkantilist düşüncenin yadigarı olan, sadece ihracatın serbest bırakılarak altın ve gümüşün ülke içerisinde ziyadeleşmesini sağlamak düşüncesini reddetmiştir. Bu yolla servetin artmayacağını belirten Ohannes, ihracatın ithalattan fazla olmasının bir faydasının olmayacağını ve ilmi-i servet alimlerine göre bu konuda ihracat ve ithalatın bir birine eşit olması gerektiği düşüncesini belirtmektedir (Efendi, 2015:231-36).

Himaye usulü ile ilgili görüşlerini sanayi-i dahiliyenin himayesi başlığı altında paylaşan Ohannes, bu himayeden maksadın ülkenin kendi üretimini ve ticaretini ecnebilere yani diğer ülkelerin mallarına karşı rekabet cihetinden muhafaza etmek ve yerli üretim ile sanayiye teşvik etmek olduğunu belirtmiştir. Ohannes'e göre bu himaye farklı şekillerde meydana gelir. Bazen yabancı ülke mallarına uygulanan ağır gümrükler olabileceği gibi bazen de ithalat yahut ihracatın tamamen menedilmesi, yasaklanması da olabilir. Diğer taraftan yerli üretimin teşvik edilmesi yönündeki bir takım maddi yardımlar da himaye usulü içerisine dahil edilebilir. Ancak Ohannes özellikle himaye usulünü yabancı ülke mallarına uygulanan vergiler ve birtakım kısıtlamalar cihetinden ele almaktadır. Ona göre ithal edilecek malların tamamen ithalatın yasaklanması yahut yerli mallarla rekabet edemeyecek seviyeye getiren gümrük vergileri yerli sanayi için bir imtiyaz anlamına geldiğini ve neticede tüketicilerin zarar göreceğini belirtmektedir. Çünkü Ohannes'e göre rekabet neticesinde ithal edilen malları daha ucuza alma imkanına sahip olacak tüketiciler bu rekabet ortamına hükümetin müdahale etmesi ile miktarı azalan ve bu nedenle kıymeti artan yerli ürünleri almaya mecbur kalacaklardır (Efendi, 2015:236-37).

Himaye usulünün himaye edilen sanayi dalında da birtakım zararlara yol açacağını belirten Ohannes'e göre, himaye neticesinde ilgili sanayi dalında kazanç oranı yükseleceğinden birçok üretici bu alana yönelecektir. Bunun neticesinde diğer bir kısım üretim alanları özellikle ziraat sermayeden yoksun kalacak ve buradaki üretim yavaşlayacaktır. Ayrıca himaye edilen alanda belli bir doyum noktasına ulaşıncaya hatta düşüşe geçince burada çalışanlar dahi daha az ücret almaya başlayacaktır. Neticede de bu sanayi dalı gittikçe terakkiden uzaklaşacak ve zayıflayacaktır. Ohannes'e göre bu her iki durumda da yani ister ithalatın men edilmesi isterse ağır vergiler konulmasında geçerlidir (Efendi, 2015:238-44).

Ohannes, himaye usulünün mübadele yoluyla milletler arası ticareti sekteye uğratacağını ve her iki tarafın bu durumdan zararlı çıkacağını belirtmektedir. İthalatın yasaklanması yâhut vergiler yoluyla engellenmesi, imalata dair malların ülkeye gelişine mâni olacak ve böylelikle üretim maliyeti artacaktır ki bu da fiyatlara yansiyacaktır. Diğer taraftan ihracat teşvik edildiğinden mallarını sair memleketlere ihraç eden tüccarlar için dahi himaye usulü zararlıdır. Çünkü gerek az önce bahsedilen üretim maliyetlerinin artması nedeni ile gerekse diğer ülkelerin de misilleme yaparak yerli mallara vergi uygulamaları nedeni ile ihraç edilen malların fiyatları artacak ve sair memleketlerde satılması mümkün olmayacaktır (Efendi, 2015:239).

Ohannes, serbesti-i ticareti eleştiren himaye usulü taraftarlarının itirazlarını cevaplayarak fikirlerini savunmakta ve önemli detaylar vermektedir. Bunu yaparken de tarihten ve diğer milletlerden örnekler vererek iddialarını desteklemektedir.

Himaye usulünü savunanların itirazlarından birisi, gümrük vergisinin olmaması durumunda yabancı malların ülkeye sel gibi akacağı ve böylelikle yerli üretimin gelirinin azalacağı yönündedir. Ohannes, bu itirazın sebebini mübadele kaidesinin tam anlamıyla anlaşılabilmesi olarak ifade etmektedir. Mübadele kaidesine göre mahsulat birbiri ile mübadele edileceğinden her ülkenin harice ihraç edeceği malların bedelinden ziyade mal ithal etmesi mümkün değildir. Eğer ithal edilen mal bir şekilde fazla olsa bile bu malın ithal edildiği ülkenin aleyhinedir. Çünkü, miktarın ziyadeleşmesi ile düşük fiyattan satmaya mecbur olacaktır. Bu nedenlerden dolayı bahsi geçen itiraz geçersizdir (Efendi, 2015:240-41).

Ticaret serbestiyetine getirilen diğer bir itiraz ise gümrük vergisinin ülke içerisindeki sanayinin terakkisine neden olmasıdır. Ohannes bu itiraza cevap verirken belki de himaye usulü ile ilgili en dikkat edilmesi gereken yorumunu yapmaktadır. Ona göre himayeden maksat geçici bir süre ise ve bu süre içerisinde himaye edilen sanayi dalının terakki ederek yabancı mallar ile rekabet edebilir seviyeye geleceği öngörülmekte ise ilm-i servet alimlerinin bir kısmının buna müsaade ettiklerini söylemektedir. Fakat Ohannes, bu söylemin tarihi tecrübe ile uyuşmadığını belirtmektedir ve Fransa örneğini vermektedir. Ohannes, kendi zamanına kadar devam eden Fransa'daki gümrük vergilerinin ilk başlarda geçici süre için konulduğunu fakat tam aksine şiddetlenerek devam ettiğini ve henüz yeni yeni vergilerin serbestiyet usulünün yerleştiğini belirtmektedir (Efendi, 2015:241).

Ohannes'e göre sanayinin himaye edilerek ilerlemesinden ziyade serbestiyet dahilinde zamanla terakki ederek rekabet edebilir duruma gelmesi daha sağlıklıdır. Eğer bir sanayi dalının güçlenmesi tüketicilere daimî bir zarar verecekse hiç terakki etmemesi daha iyidir. Ohannes burada da tarihten örnek zikrederek 1825-26 yıllarına kadar İngiltere'deki ipek fabrikalarının hariçten özellikle de Fransa'dan gelen ürünler ile rekabet edebilmesi için vergi ile himaye edildiğini söylemiştir. Fakat William Huskisson'un teşebbüsü ile vergilerde indirimde gidilmiş ve ithal ürünler İngiltere'ye gelmeye başlamıştır. İlk başlarda İngiliz üreticiler isyan etse de nihayetinde rekabetin getirdiği zaruret ile kısa zamanda terakki ederek sanayinin gelişmesine neden olmuştur (Efendi, 2015:242-43).

Ohannes'e göre sanayisi gelişmemiş memleketlerin asıl ihtiyaçları ilim ve sermayedir. Bu iki faktörün ilerletilmesi üzerine çalışmalar yapılmalıdır. Bu minvalde sermayenin gerek dahilden gerekse hariçten gelmesi ise emniyetin ve mübadele serbestiyetinin mevcut ve devamlı olmasını gerektirmektedir (Efendi, 2015:244).

Himaye usulü taraftarlarının bir diğer savundukları nokta milli bağımsızlığı muhafaza etmek ve bu yolda ihtiyaç duyulan zaruri malların üretiminin ülke içerisinde yapılarak yabancılara muhtaç olunmaması için usul-ü himayenin uygulanması gerekir şeklindedir. Ohannes, ticarete iki ülkeden birisinin diğerine muhtaç olma durumunun söz konusu olmadığını, bunun bir mübadele işlemi olması dolayısıyla sadece alım ve satımdan ibaret olduğunu belirterek, iki ülkeden birisinin ithalat yapamaması durumunda diğer ülkenin de ihracat yapamayacağını söylemektedir. Lakin burada silah ve askeri malzeme gibi ülkelerin istiklalini ilgilendiren durumlara Ohannes'e göre ilm-i servet müsaade etmektedir (Efendi, 2015:246).

Özellikle ziraat meselelerinde Ohannes serbestiyetin önemine vurgu yapmaktadır. Çünkü zirai mahsuller ekseriya ihtiyaç duyulan miktarın altında üretildiğinden ithal edilmesi ve bu noktada serbestiyetin uygulanması zaruridir. Hatta Fransa gibi sair memleketlerde bir dönem hububatın bu nedenden dolayı ihraç edilmesi dahi yasaklanmıştır. Ohannes, bu meselede de tarihten örnek vererek İngiltere'yi zikretmektedir. İngiltere'nin ziraat alanında hızlı bir şekilde ilerlemesini '*anti corn law*' olarak adlandırılan ve tahıl ürünleri üzerindeki gümrük vergilerini düzenleyen yasaların kaldırılması ve ticaretin serbest bırakılmasından sonraki döneme borçlu olduğunun altını çizmektedir (Efendi, 2015:247).

3.2.2.4. Servetin İnkısamı ve İstihlâkı

Ohannes, servetin üretiminde kullanılan emek, sermaye ve toprağın üretimin sonundaki kârlarını klasik iktisada uygun bir şekilde ücret, icar yâhut faiz ve rant olarak ifade eder ve bunları başlıklar altında inceler.

Ohannes'e göre ücret; insanların şahsi olarak yaptıkları işlerinde aldıkları mükâfatlardır. Fakat burada ücret kavramını özellikle adi amele olarak tarif ettiği gündelik, haftalık ve aylık ücretle çalışan genel işçi kesimini kastetmektedir. Ohannes, ameleye verilen ücret sisteminin daha önceden cari olan iştirak yani ortaklık sisteminin yerine geçtiğini belirtmekte ve ortaklığın zararları, ücret sisteminin faydaları üzerine durmaktadır. Ona göre ücret ile çalışma usulü ortaklığın esasını bozmasının yanı sıra tam aksine ortaklığın iyileşmesi ve terakkisini netice vermektedir. Çünkü; Ohannes' e göre ortaklıkta sa'y edenin sermayesi olmadığından üzerinde çalışılan ürünün nihayete erdirilmesi zamanına kadar geçimini temin edecek bir geliri bulunmamaktadır. Ücret sistemi ile amele geleceğini garanti altına almakta ve iş bitene kadar geçimini sağlamaktadır. Böylelikle ortaklık yine devam etmekte fakat bu ortaklıkta amelenin geliri teminat altına alınmaktadır (Efendi, 2015:254-57).

Ücretlerin de diğer mallar gibi miktarının arz ve talebe göre belirlendiğini belirten Ohannes, burada esas noktanın çalışan nüfus ve sermaye arasındaki ilişkide yattığını söylemektedir. Sermayenin çalışan nüfustan ziyade olması durumunda ücretlerin artacağını tam tersi durumda ise azalacağını ifade etmektedir. Ücretlerin artmasında veya azalmasında devletin müdahalesini uygun bulmayan Ohannes, bu noktada da serbestiyet vurgusu yapmaktadır. Ücretlerin azalmasını engellemek için en tabii yol amelenin manevi hallerinin ıslah edilmesi ve ilim ve maharetlerinin arttırılması olarak ifade edilmektedir. Böylelikle üretime katkıları artacak ve nihai çıktı gerek kalite gerekse miktar olarak ziyadeleşecektir. Sermayenin artması ile de ücretlerde bir artış görülecektir. Ancak ücretlere devletin müdahale etmesi durumunda amelenin üretime katkısı arttırılmadan ücreti arttırıldığı için üretim maliyeti artar ve böylelikle ürünler daha pahalı fiyattan satılır. Nihayetinde gelir azalacağından daha az sayıda amele istihdam edilmeye başlanacaktır. Diğer taraftan fiyatların artması nedeni ile ihracatın da bundan olumsuz yönde etkileneceğini ifade eden Ohannes ücretlerin tabii kanunu üzere belirlenmesi gerektiğini vurgulamıştır (Efendi, 2015:257-61).

Ücretlerin farklılaşmasındaki nedenleri açıklayan Ohannes Adam Smith'in belirttiği beş sebebi zikretmektedir. Bunlar, yapılan işin rahatlığı veya zorluğu, işi öğrenmenin kolaylık veya zorluğu, işin sürekli olup olmaması, işin niteliği bakımından ameleye karşı duyulması gereken güven duygusu ve son olarak yapılan işte başarı ihtimalidir. Ohannes serbestiyet şartlarında muhtelif mesleklerde ücretlerin belirtilen esaslara göre belirlendiğini ve bu nedenle ücretler arasında eşitlik olmamasının üretimdeki dengeyi netice verdiğini belirtmektedir (Efendi, 2015:261-63),

Sermayenin geliri olarak ise icâr yani kira ve faizi zikreden Ohannes, sabit olan sermayenin gelirini kira, para veya onun yerine kullanılan sermayelerin gelirini ise faiz olarak nitelemektedir. Bu iki geliri esas itibarı ile aynı gören Ohannes, kira gelirini borçlunun sermayeden istifadesinin bir karşılığı ve aynı zamanda sermayenin muhafazası için gerekli olan gelir olarak ifade ederken faizi ise sadece sermayenin kullanım bedeli olarak tanımlamaktadır. Ohannes, kira ve faizi her ne kadar aynı temelde değerlendirse de faize olan itirazların geçmişten bu yana daima gündemde olduğunu belirtmektedir. İtiraz edenler arasında Aristo'yu da zikrederek bu itirazların ne kadar eski olduğunu da belirtmektedir. Ohannes'in kira ile faizi aynı görmesinin altında yatan sebep, bir paranın borç verildiğinde hakikatte borç verilen şeyin para değil o para ile mübadele edilecek şeyler olduğunu düşünmesidir. Bu nedenle bir arabayı kiraya vermek ile bir miktar parayı faiz karşılığında borç vermek arasında fark yoktur. Bu noktadan hareketle Ohannes'e göre faiz olmasın, borç bedava olsun demek mülkiyet hakkını ortadan kaldırmak demektir. Çünkü bir kişi tasarrufunda olan bir şeyi istediği gibi yani kendisinin ve borcu alan kişinin razı olduğu şekilde kullanamıyorsa o mala hakiki malik değildir (Efendi, 2015:363-66).

Faiz miktarının da ücretlerin belirlenmesindeki gibi arz ve talep üzerinden oluştuğunu ifade eden Ohannes, faize yapılacak devlet müdahalesine de gerek görmemektedir. Özellikle faiz oranının düşürülmesine yönelik tedbirlerin tam aksine borçluyu daha zor duruma sokacağını belirtmektedir. Çünkü bu sefer borç verenler yâhut tefeciler türlü hileler ile fazla miktarı borçludan alacaklardır. Burada murabaha işlemi yapanların da bu yolda birçok yanlış uygulamalar yaptığını ve su-i istimallerin yaşandığını söyleyen Ohannes, bu tarz uygulamaları yapanların cezalandırılmasının uygun olacağını belirtmektedir. Faiz oranlarına yapılan müdahalelerin en zararlısı da şudur ki; faizin tabii fiyatı devlet tarafından belirlenen seviyeyi aştığı takdirde

murabaha verenler gibi türlü hilelere girişmek istemeyen sermayedarlar borç vermekten vazgeçecekler ve sermayenin azalmasıyla faiz oranları yükselecektir. Böylelikle borç ihtiyacı olanlar sermaye bulmakta zorlanacak yahut daha fazla faizle borç almaya mecbur olacaklardır (Efendi, 2015:267-69).

Ohannes, toprağın gelirini ise irâd yani rant olarak ifade eder. Rantın sermayenin gelirinden ve kiradan farklı değerlendirilmesini belirterek bu noktada Ricardo'nun açıklamalarını zikreder. Ohannes, Ricardo'nun görüşünü açıklarken arzın geliri olan rantın muhtelif arazilerin birbirlerine nispetle verimliliğinde olan farktan ileri geldiğini belirtmektedir. Buna göre insanlar tarafından bir topluluk teşekkül ettirilmeye başlandığı esnada ilk önce en verimli topraklar işlenmeye başlanacaktır. Bu ilk aşamada topluluk belli bir büyüklükte olduğu için üretilen ürün kifayet edecek ve bu nedenle arz üzerinden rant elde edilemeyecektir. Fakat nüfus arttıkça ürün yetmeyecek ve gitgide daha az verimli topraklar işlenecektir. İşte en az verimli ve üretim için en meşakkatli arazi ile ilk başta üretim yapılan en verimli arazi arasında oluşan maliyet farkı rantı ifade etmektedir. Çünkü ürünler farklı fiyatlardan satılamayacağı için taban fiyat en son üretim yapılan arazinin maliyeti olacak ve ilk arazi sahibi o fiyattan sattığında belli bir gelir fazlası elde edecektir. İşte bu rant olarak ifade edilmektedir (Efendi, 2015:273).

Ohannes, Ricardo'nun yaptığı iki yönlü açıklamanın birine katılırken bir diğerinin doğru olmadığını belirtmektedir. Ona göre rant araziler arasındaki verimlilikten kaynaklandığı fikri doğru ise de nüfus arttıkça ve ürünlerin fiyatları yükseldikçe rantın artacağı düşüncesi yanlıştır. Çünkü Ohannes'e göre arazilerin verimliliğinin ilk aşamada belirlenmesi mümkün değildir, bu ancak zaman ve tecrübe ile ölçülebilecek bir durumdur (Efendi, 2015:279).

3.3. SAKIZLI OHANNES'İN İKTİSÂDÎ GÖRÜŞLERİNİN ANALİZİ VE KLASİK İKTİSÂT ETKİSİ

3.3.1. Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel Kitabının Genel Değerlendirmesi

Sakızlı Ohannes Efendi'nin yukarıda detaylı bir şekilde aktarılmaya çalışılan eseri dikkatle incelendiğinde ve kitabın yayımlanma zamanı da göz önünde bulundurulduğunda görülecektir ki yazım ve anlatım usulü olarak oldukça başarılıdır. Fikirlerinin doğruluğu yahut yanlışlığı bir kenara bırakılarak yapılan bir değerlendirmede eserin içerik açısından zengin bir görüntü sergilediği fark

edilmektedir. Ohannes'in, Smith, Say, Ricardo, Malthus gibi meşhur iktisatçıların yanı sıra kendi döneminde henüz adı bile duyulmamış birçok iktisatçı düşünürden bahsetmesi bu kanaatimizi bir cihette teyit etmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti dışındaki ülkelerden bilhassa Avrupa ülkelerinin iktisât tarihleri hakkındaki bilgisini kitabında ciddi bir şekilde işlediği görülmektedir.

Ohannes'in hayatının kısaca anlatıldığı yukarıdaki bölümde de değinildiği üzere üslûp açısından eser incelendiğinde Osmanlı Türkçesine son derece vâkîf, akıcı ve sanatlî bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. İktisadi düşüncelerinin anlatıldığı bölümde kendisinden aldığımız doğrudan alıntılar da bunun bir delili olarak görülmelidir.

3.3.2. Metodolojik Tercih

Ohannes Efendi'nin metodolojik tercihini incelemeye önce *metot* ve *metodoloji* kavramlarını kısaca açıklamak yerinde olacaktır. Metot; herhangi bir çalışmada hedefe ulaşmak için takip edilen yol ve stratejileri ifade etmek ile birlikte, araştırmalarda sonuca ulaşmak adına yapılan akıl yürütme işlemi olarak da tanımlanmaktadır. Metodoloji ise amaca ulaşmak adına hangi metotların uygulanması gerektiğini inceleyen bilim dalıdır (Aktaran: Kaymakçı, 2013:165). Metot kelimesini karşılamak üzere Osmanlı aydınlarının 19. Yüzyılda kullanmaya başladığı *usûl* kelimesi de bu noktada incelenmelidir. Her ne kadar bazı düşünürlerin *usûl* kelimesinin *metot* kavramını tam olarak karşılamadığı yönünde görüşleri olsa da günümüze kadar bu iki kavram birbirlerinin ikamesi olarak kullanılmıştır (Köksal, 2017:121). Usûl kavramı asıl kelimesinin çoğulu olarak bilinmektedir. Asıl kavramı ise bir şeyin esası ve üzerine bina edileceği temeli olarak ifade edilmektedir (İsfahani, 2016:135).

Buradan hareketle temel olarak iktisât metodolojisinde bilinen iki tür yaklaşım üzerinden Ohannes'in metodolojisi değerlendirilebilir. Bu yaklaşımlardan ilki tümdengelim yaklaşımıdır. Aydınlanma rasyonalizminin etkilediği klasik iktisâdî düşüncenin metodolojisi de bu akımdan etkilenmiştir. İktisad biliminin doğa bilimlerine yaklaşması ve bilimsel bilginin kesinlik ifade ettiği düşüncesi iktisât metodolojisinde de bu yönde bir değişime neden olmuştur. Bunun sonucunda tümdengelim yöntemi benimsenerek genel kabul görmüş ve her yerde geçerli olduğu iddia edilen kanunlar ortaya konulmuştur (Aktaran: Kaya, 2019). Diğer bir ifade ile dedüksiyon olarak ifade edilen tümdengelim yöntemi apriori/önsel bir özellik

taşımaktadır. Burada teori deneyden önce ortaya konmakta ve mantıksal çıkarımla desteklenmektedir. Ortaya konulan bu teorilerin doğruluğunun ortaya konulması veya yanlışlanması ise endüksiyon/ tümevarım yöntemi kullanılarak aposteriori/sonsal bir yaklaşımla gerçekleştirilmektedir (Kaymakçı, 2013:183). Özellikle klasik iktisâdî düşüncede tümdengelimsel yöntemin belirlenmesinde Ricardo'nun etkisi göze çarpmaktadır. Mill ve Say, Ricardo'nun görüşünü kısmen benimsemekle birlikte tümevarımın tümdengelim neticesinde ortaya çıkan teorilerin doğrulanması bağlamında işlevsel olacağını belirtmişlerdir (Küçükkalay, 2015:231).

Ohannes'in eseri açısından bakıldığında ise kitabının başında tam aksi bir yöntemi savunsa da klasik iktisadın tümdengelim yöntemi bariz bir şekilde kendisini göstermektedir. Mukaddime kısmında kitabını neden bir tercüme olarak değil de farklı kitapların incelenmesi neticesinde bir telif kitap olarak yazdığını ifade ederken, her yazılan kitabın o ülkenin şartları ve düşünce dünyası göz önünde bulundurularak yazıldığını ifade etmiştir. Bu yaklaşımı tümdengelimsel bir yaklaşımın eseri olan genel varsayımların hâkim olduğu bir düşünceden ziyade tümevarımsal yaklaşıma daha yakındır. Her teorinin genel bir uygulanabilirliğinin olmadığını ifade etmektedir. Fakat kitabının diğer bölümlerinde Ohannes'in ifadeleri Say, Mill çizgisinde seyretmektedir. Genel varsayımlar zikredilerek tarihteki farklı ülkelerden misaller verilmekte ve varsayımların doğruluğuna delil getirilmektedir. Bu yaklaşım, zamanın Osmanlı ülkesindeki gerçeklerin görülmesini engellemekte ve genel yaklaşım ile sorunlara çözümler sunulmaktadır. Her ne kadar Ohannes'in serbestiyet vurgusu önemli olsa da bunu uygulamadaki metodolojik tercihi eksik görünmektedir. Burada batının aydınlanma neticesinde ortaya koyduğu bilimsel yaklaşım da etkili olmakta ve belki de doğu toplumlarının dinamik yapısını mekanikleştirerek aksiyon almasını engellemektedir.

Günümüzden bakıldığında ise iktisâdî düşünce sahasında metodoloji sorununun yeni yeni ele alındığı, varsayıma dayalı, farklılıkları göz ardı eden ve giderek matematiğin payının arttığı mekanik bir bilim dalının sorgulanmaya başladığı görülmektedir.

3.3.3. Serbestiyet Düşüncesi

Farsça bir kelime olan serbestiyet kavramını Şemsettin Sami şöyle tanımlamıştır: “Azade, gayr-i mukayyed, hür, muhtar, mahcup olmayan, utanmayarak hareket eden, sıkılmayan.” (Sami, 2015). Gününüzde artık pek kullanılmayan bu kelime siyasi özgürlük karşılığı olarak kullanılan ilk kelimedir. Daha çok iktisâdî meseleler ile ilgili kullanılan ve her hangi bir sınırlamanın olmadığı durumu ifade eden serbestiyet kavramı, yerini daha sonraları hürriyet kavramına bırakmıştır (Lewis, 2018:180).

Ohannes, iktisâdî düşüncesinin temelini bu kavram üzerinden kurmuştur. Yukarıda bahsedildiği gibi klasik iktisadın bir takipçisi olan Ohannes, serbestiyet konusunda da bu özelliğini sürdürmüştür. Üretim sürecinden mübadeleye ve oradan da bölüşüme kadar serbestiyeti savunan ve müdahaleyi reddeden bir yaklaşım çizmiştir. Fakat tüketim konusunda serbestiyet çizgisini tam muhafaza edememiş olan Ohannes, burada israfı olumsuzlayarak tasarrufu teşvik etmiş ve kendi görüşüne bir cihetle müdahale etmiştir. Kanaatimizce bu yaklaşım serbestiyet kavramının tam olarak çerçevesinin çizilememesi ve batıdaki serbestiyetin bir taklidi olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle Aydınlanma Dönemi ile birlikte başlayan bireyin özgürleşmesi süreci neticesinde hiçbir otoritenin kabul edilmediği bir ortama zemin hazırlamıştır. Bu en nihayetinde dini hükümlerin de günlük hayattan çekilmesini savunmaya götürecek bir durumu netice vermiştir. Ohannes’in dönemindeki serbestiyet anlayışı da bunun bir örneğidir. *Liberté* sözcüğünün bir karşılığı olarak kullanılan serbestiyet, metodoloji sorununda da belirttiğimiz gibi Osmanlı ülkesinin inanç ve düşünce yapısına uygun olmayan bir şekilde kullanılmış ve tümdengelimsel bir yaklaşım ile Osmanlı’ya uygulanmıştır. Çünkü sınırsız bir özgürlüğü ve başıboşluğu ifade eden serbestiyet kavramı Müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu bir ülke için uygulanabilir olmaktan uzak görünmektedir.

Ohannes’in kitabının telif edildiği yıllarda serbestiyet kavramı ile birlikte *hürriyet* kavramı da kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle dini hassasiyetlere sahip düşünürlerce bir başıboşluğu ifade eden serbestiyet kavramı yerine hürriyet kavramı kullanılmıştır. Bunun nedeni de güçlü bir devlet ile birlikte hukukun hâkim olduğu bir düzenin arzu edilmesidir (Oğur, 2005:72). Fakat bu noktada da yine temel olan devlet bazında siyasi ve iktisâdî açıdan bir hürriyetin hedefe konulmasıdır.

Dönemin diğer iktisâdî düşünce kitapları gibi Ohannes'in kitabına da baktığımızda makro planda bir yoğunlaşma görülmektedir. *Milletlerin Zenginliği*'nin Ohannes 'deki yansıması olan *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel* de bunun bir göstergesi durumundadır. Serbestiyet ve hürriyet kavramlarının kullanım şekli iki noktadan eleştiriye açık görünmektedir. Bunlardan birincisi; serbestiyetin/hürriyetin ilk olarak fert bazında değerlendirilmemesidir. Çünkü; ferdin başta düşünce alanında olmak üzere iktisâdî tercihlerinde ve diğer alanlarda hürriyetine sahip olması nihayetinde makro planda devletin de serbestiyet yâhut hürriyetini netice verecektir. Bu durum, bugünkü iktisâdî tartışmalarda da temel meselelerden birisidir. İktisadi olguların genellikle makro planda incelenmesi ve bireyin unutulması yaşanan iktisâdî krizlerin de sebeplerinden birisidir. Bu nedenle Tanzimat ile birlikte Osmanlı'ya giren serbestiyet/hürriyet düşüncesi fertten ziyade devleti merkeze almış ve bu kavramların hakiki anlamda ülkede yerleşmesine istemeyerek de olsa engel olmuştur. İkinci nokta ise bu kavramların ontolojik bir temele oturtulmayarak Osmanlı düşüncesinin temelini oluşturan İslam dininin bakış açısının bu kavramlara yansıtılmamasıdır. Özellikle Ohannes'in kullandığı serbestiyet kavramı yukarıda da belirtildiği gibi başıboşluğu ve sınırsız bir özgürlüğü ifade etmektedir. Batının özgürlük kavramının bir yansıması olan bu durumun Müslüman bir toplumda uygulanabilirliği düşünülmelidir. Fakat İslam dini her ne kadar insanı tercihlerinde hür bıraksa da asıl hürriyetin İslam'ın çerçevesini çizdiği bir hayatın içinde olduğunu belirtmiştir. Misal olarak Bediüzzaman Said Nursi hürriyeti şu şekilde ifade etmiştir: "*Hürriyet, âdâb-ı şeriatla müteeddibe ve mütezeyyinedir. Yoksa sefahet ve rezaletteki hürriyet, hürriyet değildir.*" (Nursi 2010:317). Burada Said Nursi hürriyetin İslam'ın emirleri ile düzene sokulması ve istikametini bulmasını ifade etmektedir. Hürriyeti aynı zamanda iki taraflı düşünen Said Nursi (2010:317) "*Hürriyetin şe'ni odur ki: Ne nefesine ne gayrine zararı dokunmasın*" sözüyle kişinin diğer insanlara, topluma karşı sorumlu olduğu gibi kendisine verilen hayata karşı da bir sorumluluğunun olduğunu ifade ederek hakiki hürriyet tarif etmiştir. Müslüman bir toplumda bu tanımlamalar cihetinden iktisâdî meselelere bakacak olursak üretim, tüketim, bölüşümün her kademesinde batının birey, özgürlük kavramları çerçevesinden değil İslam'ın tanımlamaları üzerinden bir düşünce sistemi oluşturmak gerektiği ortaya çıkacaktır. Ohannes'in eseri de bu noktalar dikkate alınarak okunduğunda özellikle Tanzimat ile birlikte başlayan modern iktisâdî sürecin etkileri görünecektir.

3.3.4. Klasik İktisât Düşüncesinin Etkileri

Sakızlı Ohannes'in eserinde yaptığı vurgular ve değerlendirmeler göz önüne alındığında görülecektir ki kendisi sıkı bir klasik iktisât taraftarıdır. Kitabının başlığını dahi Adam Smith'in kısaca 'Milletlerin Zenginliği' ismiyle bilinen meşhur eseri ile neredeyse birebir aynı anlama gelen 'Milletlerin Zenginliği/Serveti İlmine Giriş' olarak belirlemiştir. Özellikle klasik iktisadın Smith-Say çizgisini benimsediği ise şu cümlelerinden anlaşılmaktadır:

“Ba’dehu İngiltere’de Adam Ismıt [Adam Smith] tarih-i milâdın 1776 senesinde servet-i milele dâir neşr ettiği kitapta, ilk defa olarak ilm-i serveti hudûd-ı mahsusası içinde tahdîd ve kavâid-i umûmiyesini iza ve takrîr etti ve bu cihetle ilm-i servetin mü’essisi ünvan ve şöhretini ihrâz etmek şerefine nâil oldu. Ondan sonra Fransa’da Jan Batist Say [Jean Baptiste Say] bir takım mesâili daha hall u teşrih ve ilm-i servete müteallik kavânîn-i tabiiyyeyi rütbe-i vuzûha îsâl eyledi” (Efendi, 2015:54).

Ohannes, kitabında ve makalelerinde klasik iktisadın temeli olan *denge* unsurunu ve bunun diğer bir ifadesi olan *görünmez el* söylemini bu kavramları kullanmadan işlemiş ve bu noktadaki düşüncelerini detaylı bir şekilde paylaşmıştır. Ohannes bu kavramlar yerine *intizam-ı tabii* kavramını kullanmaktadır. Ona göre iktisâdî serbestiyetin olduğu ve hükümet müdahalelerinin olmadığı bir sistemde piyasa her halükârda dengeye gelecek, tam istihdam ve fiyat istikrarı sağlanacaktır. Burada şu noktaya dikkat edilmelidir ki Ohannes'in savunduğu ve klasik iktisadın da temeli olan *denge* unsuru Aydınlanma Düşüncesinin mirasıdır ve Batı'nın kodlarını taşımaktadır.

İktisatçılar tarafından en çok konuşulan meselelerden birisi olan '*kıymet/değer*' konusu da Ohannes tarafından işlenmiştir. Onun bu konu hakkında söylediklerinden bir kısmı şu şekildedir:

“Bu takdirce kıymet, eşyanın mübadele tarikiyle mukabilinde sair şeyler alınabilmek hassasıdır” (Efendi, 2015:59).

“Bu halde bir şeyin kıymeti denilir ise, daima onun başka bir şeye, yahud başka şeylere nisbetle olan değeri anlaşılmalıdır” (Efendi, 2015:149).

“Adam Ismit kıymete sa’yi yani çalışmayı esas tayin etmiştir. Vakıa kıymet husulü daima çalışmağa mutavakkıf ise de sa’y ve kıymetin ölçüsü olamaz. Adam Ismit şu cihetle yanılmıştır...”(Efendi, 2015:152).

Bilinmektedir ki Say’ın değer teorisinde emek, sermaye ve toprak eşit ölçüde öneme sahiptir ve değer belirlenmesini alternatif maliyetler teorisi üzerinden açıklamıştır (Bocutoğlu, 2012:135). Ohannes’in değer belirlenmesinde ifade ettiği mübadele değeri de bundan başka bir şey değildir.

Ohannes’in, bu ifadeleri ile klasik değer teorisinden ayrılıp, özellikle faydacı bakış açısıyla malın mübadele ve kullanım değeri ayrımının yanı sıra faydasını ve tüketici talebini de göz önünde bulundurarak Say’ın izini takip ettiği anlaşılmaktadır (Sayar 2000:362).

Mülkiyet konusu ile ilgili olarak da klasik iktisât görüşünü benimseyen Ohannes kişinin sahip olduğu şeyler hakkında *‘...bunların münhasıran tasarruf ve isti’mâli hürriyet ve mülkiyet kâidelerine müstânid olmasıyla hükûmetçe ve kanunen himaye olunmak lazımdır’* (Efendi, 2015:80) diyerek hem hürriyet ve mülkiyete vurgu yapmakta hem de bir cihetle hükümetin vazifesinin bunların muhafazası olduğunu belirtmektedir. Bu minvalde komünizm eleştirisi de yapan Ohannes şu ifadeleri kullanarak liberal düşüncenin temellerini ifade etmiş olmaktadır:

“Kominizm, yani müşâreket-i umûmiye mesleğinden dahi asıl maksad, kâffe-i efrâd-ı beşerin bilcümle emvâl ve emlâktan müştereken ve mütesâviyen hisse-mend olması ve binaenaleyh mülkiyet-i şahsiye, hürriyet ve hatta aile ve verâset esaslarının fesh olunmasıdır” (Efendi, 2015:330).

Burada ifade edilen bilgilere ek olarak Ohannes’in kitabındaki diğer ifadeler de incelendiğinde görülecektir ki düşünce dünyasında klasik iktisadın farklı yorumları ama özellikle de Smith-Say yorumu ağır basmaktadır.

3.3.5. Türk İktisât Düşüncesine Etkileri

Osmanlı'nın son dönemleri ile birlikte tanıştığımız ve o günden bu yana hayatımızda önemli değişikliklere neden olan modern iktisâdî düşüncenin seyri üzerine incelemeler yapmak, ülkemizin mevcut iktisâdî durumunu ve bu alandaki gelecek perspektifimizi anlamlandırmada önemli bir rol oynamaktadır.

Özellikle Tanzimat ile birlikte başlayan iktisâdî hayattaki değişikliklerde, Ohannes'in temsilcisi olduğu liberal kanatın ilk etapta büyük etkileri olmuştur. Yaklaşık kırk sene ciddi anlamda serbestiyet düşüncesinin hâkim olmasından sonra himayecilik düşüncesinin gün yüzüne çıkması ve özellikle de 1880'li yıllardan itibaren himayeciliğin zirvede kalması değişimi görmek açısından önemlidir. Bu süreç II. Meşrutiyet'in ardından tekrardan liberal düşüncenin ön plana çıkma teşebbüslerine sahne olmuş fakat iktisâdî zihniyet Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte yeniden korumacı/himayeci bir yöne evrilmiştir.

Cumhuriyet'in ilanı sonrasında tüm dünyada etkileri görülen 1929 Büyük Buhran'ı ile birlikte Türkiye'de de Keynesyen politikalar uygulanmaya çalışılmış ve devletin kontrolünde bir iktisâdî hayat benimsenmiştir. 1960'lı yıllara gelindiğinde ise Keynesyen politikaların etkinliği tartışmaya açılmış özellikle 1970'li yıllarla birlikte Neo-Liberal politikalar konuşulmaya başlanmıştır. Türkiye'de özellikle 1980'li yıllarda serbestiyet temelli bir ekonomik program izlenmiş ve iktisâdî açıdan ciddi dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönemin sonrasında ise liberal politikaların etkinliği azalmış ve 2001 Krizi ile birlikte ibre bir süre tekrar tersine dönmüştür.

Sonraki yıllarda ise yeniden liberal politikalar canlanmış ve iktisâdî anlamda ciddi değişimler meydana gelmiştir. Son zamanlarda ise yeniden devletin ağırlığını hissettirdiği bir iktisâdî hayat dikkat çekmektedir.

Bu tarihi süreçte, Ohannes'in önemi ve bu dönemlere etkisi ise onun bütün bu sürecin başlamasında önemli etkilerinin olmasındadır. Modern iktisadın Türkiye'ye girmesinde ve liberal kanadın destekçi bulmasındaki çabaları ile Ohannes'in günümüzdeki iktisâdî düşünce alanının birikiminde büyük bir payı bulunmaktadır.

SONUÇ

Ülkemizdeki günümüz iktisâdî olayların temelleri özellikle Tanzimat Dönemi ile birlikte batıdan gelen modern iktisâdî düşünceye aittir. Bu nedenle günümüzde iktisâdî meselelere ait birçok olay ve kavramın anlaşılması geçmişteki sürecin anlaşılmasına bağlıdır. Tanzimat dönemi ile birlikte büyük bir dönüşüme uğrayan Osmanlı ülkesi Batı'nın etkisi altında kalmış ve Reform, Rönesans ve Aydınlanma Dönemlerini geçiren Batı'daki değişimler Osmanlı'yı da etkilemiştir.

Bu bağlamda Batı'da zikredilen dönemlerde ortaya çıkan dönüşümler; dinin ve dini yaşantının terkedilerek daha çok deist bir düşüncenin yaygın hale gelmesi, doğal düzenin ortaya çıkarak insanın ve insan aklının esas kabul edilmesi, bireyin ve rasyonalizmin benimsenerek çıkarıcı bir yaklaşımın yayılması olarak sayılabilmektedir. Belirtilen bu değişimler iktisâdî alanda da etkisini göstermiş ve bireyin çıkarının öncelendiği, doğal denge kanununun var olduğuna inanıldığı ve serbestiyete dayanan klasik iktisadın çıkışına zemin hazırlamıştır. Fizyokrasi ile başlayan bu süreç 1776'da Adam Smith'in Milletlerin Zenginliği kitabı ile ayrı bir alan olarak artık ilim dünyasında yerini almıştır. Smith'ten sonra ise David Ricardo, Jean Baptiste Say, John Stuart Mill ve Malthus gibi iktisatçıların geliştirdiği ve katkıda bulunduğu iktisât ilmî tüm Avrupa'ya yayılarak etki alanını hızlı bir şekilde genişletmiştir.

Osmanlı'da da bu etkinin izleri görülmüş Adam Smith'in özellikle Say yorumu yer edinmiştir. Osmanlı'da bu etki alanına giren ve klasik iktisadın Say yorumunun ciddi bir savunucusu olan iktisatçılardan birisi de Sakızlı Ohannes Efendi'dir. Ohannes, serbestiyet kavramı temelinde modern iktisadî zamanında en iyi anlayanlardan birisi olmuş ve akademik düzeyde bunu kitaplaştıran öncü bir isim konumuna gelerek kendisinden sonraki iktisatçıları da etkilemiştir.

Çalışmamızda Ohannes'in iktisâdî görüşleri yukarıda belirtilen etkenler göz önüne alınarak incelenmiş ve onun Smith-Say yorumunun temelleri irdelenmiştir. Bu incelemelerde görülmektedir ki Ohannes metodoloji olarak klasik iktisadın da yaptığı gibi tümünden gelim metodunu kullanmıştır. Buna göre Ohannes, evrendeki genel denge ve bireyin çıkarı gibi bazı ön kabulleri temel yaparak tarihte yaşanan ve süregelen hadiseleri bu ön kabuller üzerinden değerlendirmektedir. Bu değerlendirme, belli varsayımlar altında yapıldığından gerçeklikten bazen uzaklaşabilmekte ve olayları

tanımlamakta güçlüklerle sebep olabilmektedir. Ayrıca Ohannes eserini yazarken her ülkenin kendine ait bir yapısının olduğunu ve bu nedenle eserini bire bir tercüme olmaktan ziyade ülkenin ihtiyaçlarına göre yazılmış bir kitap olduğunu vurgulamaktadır. Fakat bu iddiası eserinde görünmemekte ve yukarıda bahsettiğimiz temel varsayımlar çerçevesinde genel bir yaklaşım izlediği görülmektedir.

Ohannes'in serbestiyet kavramı da sınırları çizilememiş tamamen doğal dengeye bırakılmış bir görünüm çizmektedir. Halbuki Osmanlı ülkesi bir İslam ülkesi olması nedeni ile hürriyetin kendi inanç sistemi içerisinde değerlendirilmesi ve insanın yaratıcıya ve insanlara karşı yükümlülüklerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu durum mülkiyet, sa'y yani emek ve tüketim kavramlarında da aynı bağlamda değerlendirilmelidir.

Ohannes'in serbestiyete yaptığı vurgu önemli olmakla birlikte serbestiyetin tanımı ve çerçevesinin çizilmesi temel noktayı oluşturmaktadır. Kendi açımızdan hürriyet kavramının, bu noktada maksadımızı daha net ortaya koyduğunu belirtmek gerekmektedir. Meşru bir hürriyetin gerek iktisâdî alanda gerekse diğer alanlarda tam uygulanması halinde günümüzde yaşanan birçok sıkıntıya çözüm bulunulabileceğine inanılmaktadır.

Tüm bu değerlendirmelerin yapılabilmesi için tarihsel zeminin iyi analiz edilebilmesi, günümüz iktisâdî kavramlarının ve olgularının bu perspektif ile anlamlandırılması gerekmektedir. Aksi takdirde taklidi bir iktisâdî tavır alış söz konusu olacaktır ki toplumumuzun yapısının gözden kaçırılmasına ve sağlıklı iktisât politikalarının uygulanmasına engel olacaktır. Bu nedenle iktisâdî düşünce tarihi açısından ilgili dönem üzerine yapılan çalışmaların artması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

- Adıgüzel, Cumhur Ersin. 2018. “Endülüs Medeniyetinin Tesirleri”. *İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı* 4.
- Akyıldız, Ali. 2011. “Tanzimat”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 40:180-81.
- Arşizen, Serendi. 2011. *Tasarrufat-ı Mülkiye & Osmanlı'da Bir Politik İktisad Kitabı*. 1. bs. editör H. Genç ve M. E. Özgür. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ayverdi, İlhan. 2005. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük: O - Z = Kubbealtı lugatı*. C. 3. c. (2373-3549 s.). İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Braudel, Fernand. 2017. *Uygarılıkların Grameri*. 5. bs. İmge Kitabevi Yayınları.
- Cevizci, Ahmet. 2002. *Aydınlanma Felsefesi*. C. 284 s. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Cevizci, Ahmet, ve Kasım Küçükalp. 2014. *Batı Düşüncesi - Felsefi Temeller*. 3. bs. Ankara: İsam Yayınları.
- Çakır, Coşkun. 2007. “Klasik İktisat Düşüncesi ve Osmanlılar”. S. 474 içinde *Medeniyet ve Kasık [Klasığı Yeniden Düşünmek (2004 : İstanbul)]*., *Klasik yayınları*; 40. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Çakmak, Diren. 2011. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi Societas ve Universitas Gerilimi*. 1. bs. İstanbul: İstanbul : Libra Kitap.
- Çankaya, Mücellidoğlu Ali. 1969. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler Mülkiye Şeref Kitabı*. C. 2. c. (813-1383 s.). Ankara: Mülkiye Yayınları.
- Çiğdem, Ahmet. 1997. *Aydınlanma Düşüncesi*. C. 114 s. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Efendi, Sakızlı Ohannes. 2015. *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1 Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*. 1. bs. editör F. Dıġırođlu, H. Genç, ve M. E. Özgür. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Erim, Neşe. 2011. *İktisadi Düşünce Tarihi*. 2. bs. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. 1946. *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*. C. 125 s. İstanbul: İstanbul : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İctimaiyat Enstitüsü.
- Genç, Mehmet. 2012. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ghazanfar, Shaikh M., ve A. Azim Islahi. 2015. “Orta Çağ Arap-İslam İktisat Düşüncesi Üzerine Tetkikler-İbn Kayyim (691-751/1292-1350) İktisadının Bazı Yönleri”. S. 367 içinde *Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi*, editör S. M. Ghazanfar. İstanbul: Klasik Yayınları.

- Görün, Fikret. 1972. *Türkiye’de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- Hampson, Norman. 1991. *Aydınlanma Çağı*. İstanbul: Hürriyet Vakfı.
- Hüseyin, Çelik. 2012. “Urquhart, David”. *TDV İslam Ansiklopedisi* 42:180-81.
- İsfahani, Ragıp el. 2016. *Müfredat*. 4. bs. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kant, Immanuel. 1984. *Seçilmiş Yazılar*. 1. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Karal, Enver Ziya. 2017. *Osmanlı Tarihi : Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. C. 5. c. (XVIII, 288 s.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karaoğlu, Ömer. 2018. *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme 19. Yüzyıldan Portreler-Olaylar-Belgeler*. İz Yayıncılık.
- Kaymakçı, Özgün Burak. 2013. *Bilim Felsefesi Işığında İktisat Metodolojisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kazgan, Gülten. 1980. *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. C. 494 s. İstanbul : Remzi Kitabevi.
- Köksal, Asım Cüneyd. 2017. *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. 3. bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Küçükkalay, A. Mesud. 2015. *İktisadi Düşünce Tarihi*. 5. bs. Beta Basım Yayım.
- Küçükkalay, A. Mesud. 2016. *Dünya İktisat Tarihi*. 2. bs. Beta Basım Yayım.
- Küçükkalay, Abdullah Mesud. 2019. *Adam Smith Ahlak Felsefesinden Politik Ekonomiye Bir Filozof*. Ketebe Yayınevi.
- Lewis, Bernard. 2018. *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. 10. bs. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Mardin, Şerif. 1994. *Siyasal ve sosyal bilimler : makaleler 2 [Şerif Mardin bütün eserleri]*. C. 211 s. İstanbul : İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif. 2005. *Türk Modernleşmesi : Makaleler : IV*. C. 361 s. İstanbul : İletişim Yayınları.
- Nursi, Bediüzzaman Said. 2010. *Asar- Bediyye*. 3. bs. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Özcan, Besim. 2018. “İslam Tarihi ve Medeniyeti : Osmanlılar-II (Siyasi Tarih).” 13. c. (527 s.):527.
- Öztürk, Taner. 2018. “Tanzimat Dönemi (1839-1876) İaşe Politikaları”. *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi* 1(1):76-93.
- Parlatır, İsmail, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar, Tezcan Aksu, Seyfullah Türkmen, ve Yaşar Yılmaz. 1998. “Türkçe Sözlük”. *Türkçe Sözlük* 2523.

- Ponting, Clive. 2011. *Dünya Tarihi (Ciltli)*. Alfa Yayınları.
- Sami, Şemseddin. 2015. *Kamus-ı Türki*. 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Sander, Oral. 2014. *Siyasi Tarih-İlk Çağlardan 1918'e*. 27. bs. İmge Kitabevi Yayınları.
- Sayar, Ahmed Güner. 2000. *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, Ahmed Güner. 2008. *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla : Ekonomik Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*. 3. bs. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, Ahmed Güner. 2011. *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*. 2. bs. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Saydam, Abdullah. 2018. "İslam Tarihi ve Medeniyeti : Osmanlılar-II (Siyasi Tarih)." 13. c. (527 s.):527.
- Smith, Adam. 2014. *Milletlerin Zenginliği (Ciltli)*. 9. bs. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Smith, Adam. 2020. *Milletlerin Zenginliği & Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme*. 1. bs. İstanbul: Liberus Yayınları.
- Tabakoğlu, Ahmet. 2008. *İslam İktisadına Giriş*. 2. bs. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tabakoğlu, Ahmet. 2017. *Türkiye İktisat Tarihi*. 14. bs. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Unat, Faik Reşit. 1968. *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. C. 261 s. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Waardenburg, Jacques. 2007. "Reform". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 34:530-33.
- Yılmaz, Feridun. 2010. "İskoç Aydınlanması ve Adam Smith". Ss. 65-85 içinde *Görünmez Adam Smith*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, Erik Jan. 2018. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

2. Makaleler

- Acar, Mustafa. 2009. "Liberalizmin İktisadi Modeli Serbest Piyasa Ekonomisi". *Eskiye* (15):18-26.
- Bocutoğlu, Ersan. 2012. "İktisat Teorisinde Emeğin Öyküsü: Değerin Kaynağı Olan Emekten Marjinal Faydanın Türevi Olan Emeğe Yolculuk". *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 1(1):127-50.
- Çüçen, Kadir. (2006). "Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25-34.

- Demir, Kenan. (2019). “Modern İktisadın Öğretilmesinde Gazetelerin Rolü ve Gazetelerdeki İktisat Kitabı Tefrikaları (1860-1870 Dönemi)”. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 260-80.
- Doğan, Aysel. (2007). “Özel Mülkiyet Hakkının Temeli Olarak Emek”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 56(3):83-97.
- Doğangün Yasa, Bengü. 2017. “İktisat Düşüncesinde Devlet Müdahaleciliği Kuramının Evrimi”. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5(2):281-98. doi: 10.18506/anemon.310155.
- Erdoğan, Mustafa. 2009. “Liberalizmin Tarihi ve Felsefi Temelleri”. *Eskiyeni* (15):5-17.
- Günay, Enver, Sena Türkmen ve Sefa Özbek. (2018). “İktisadi Düşünce Üzerinde Doğa Bilimlerinin Etkisi, Klasik Fiziğin İktisadi Alana İlk Uyarlaması: Fizyokrazi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 8(1):41-66.
- Kaya, İsmail Tolga. 2019. “Aydınlanma Rasyonalizminin Neoklasik Ekonomiye Yansımaları”. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 20(1):84-95.
- Ohannes. 1863a. “İlm-i Servet-i Milel”. *Mecmua-i Fünun* I(2):86-92.
- Ohannes. 1863b. “İlm-i Servet-i Milel”. *Mecmua-i Fünun* I(6):243-49.
- Öztürk, Taner. 2018. “Tanzimat Dönemi (1839-1876) İaşe Politikaları”. *Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi* 1(1):76-93.
- Tayyar, Ayşegül ve Birol Çetin. 2013. “Liberal İktisadi Düşüncece Devlet”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 14(1):107-20.
- Terzi, Arzu. 2001. “Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar”. *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul 2001, s. 21-34.*
- Ülgen, Gülden. (2000). “Merkantilizm’den Liberalizm’e Geçiş ve Piyasa Ekonomisi”. *İstanbul Üniversitesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi* 40(1).

3. Tezler

- Oğur, Yıldırım. 2005. “Osmanlı-Cumhuriyet Modernleşmesinde İki Özgürlük Kavramı”. *Kamu Yönetimi, İstanbul Üniversitesi.*